

જયેન્દ્રી મલ્લ જ્ઞાતિ અને ' મલ્લપુરાણુ '

૨૭૧૩૩

ગુજરાત વિદ્યા સભા : અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૭૧૩૩

કિંમત ૦-૧૪-૦

ગ્રંથનામ જ્યોત્ષીમલ જાગૃતિ

વર્ગીક ૪૪૪૯૨૩૪૪૯૮૨૩૪૪-૪

સંશોધન ગ્રંથમાળા-ગ્રંથાંક ૩૧
શેઠ ભોળાલાલ નેસંગલાલ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન

જયેષ્ઠીમલ્લ જ્ઞાતિ

અને

‘ મલ્લ પુરાણ ’

લેખક

અધ્યા. ભોળીલાલ જ. સાંડેસરા, એમ. એ.

અર્ધમાગધી અને ગુજરાતીના અધ્યાપક,

ભો. જ. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન,

ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યા સભા : અમદાવાદ

પ્રકાશક : રસિકલાલ જી. પરીખ, અધ્યક્ષ, ભો. જી. અધ્યયન-સંશોધન
વિદ્યાલયન, ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભદ્ર, અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

વિ. સં. ૨૦૦૪

પ્રથમ મુદ્રણ

ઈ. સ. ૧૯૪૮

પ્રત ૫૦૦

કીમત ચૌદ આના

મુદ્રક : ચતુરભાઈ રાનાભાઈ પટેલ, શ્રી મહેન્દ્ર મુદ્રણાલય,
મામાની હવેલી, શાહજીનર, અમદાવાદ

નિવેદન

ભો. જી. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવનની પ્રવૃત્તિનાં મુખ્ય બે અંગ છે : એક અધ્યાપન અને બીજું અધ્યયન-સંશોધન. આ બીજા અંગનાં પરિણામ પ્રકટ કરવા યોગ્ય થતાં લેખો દ્વારા કે નાના મોટા ગ્રંથો દ્વારા પ્રકટ કરવાની યોજના રાખવામાં આવી છે. આ યોજનામાં મુખ્ય સરકારે ૧૯૩૬ના માર્ચમાં મંજૂર કરેલી યોજનાનો પણ સમાવેશ થાય છે. એમાં સૂચવાયેલા વિષયોમાં સમાજ-શાસ્ત્રના મથાળા નીચે ગુજરાતની બિન્નબિન્ન જાતિઓ ઉપર નિબંધો તૈયાર કરવાની સૂચના છે, તે અન્વયે આ “જ્યેષ્ઠીમહલ જ્ઞાતિ અને ‘મહાપુરાણ’” નામક અભ્યાસગ્રંથ પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

ગુજરાત વિદ્યાસભા,
અમદાવાદ
તા. ૪-૧૦-૪૮

રસિકલાલ છા. પરીખ
અધ્યક્ષ,
ભો. જી. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન

જ્યેષ્ઠીમદ્દ જ્ઞાતિ અને ‘મદ્દપુરાણ’

જ્યેષ્ઠીમદ્દ જ્ઞાતિ એ મદ્દવિદ્યા અને ધનુર્વેદને ધંધા તરીકે સ્વીકારનાર ગુજરાતની એક જાતિ છે. ગુજરાતમાં જ્યેષ્ઠી-મદ્દોએ પરાપૂર્વથી બળની ઉપાસના કરી છે અને યુદ્ધવીરો તરીકે પણ ખ્યાતિ મેળવી છે. શસ્ત્રવિદ્યાવિશારદ પૌરાણિક જ્ઞાતિઓની પરંપરાને એક રીતે તેમણે વ્યાપારપ્રધાન ગુજરાતમાં ચાલુ રાખી હતી. મદ્દવિદ્યા વિશેના એક વિરલ સ્વતંત્ર સંસ્કૃત ગ્રન્થ ‘મદ્દપુરાણ’ કોઈ અજ્ઞાનનામા જ્યેષ્ઠીમદ્દને હસ્તે ગુજરાતમાં લખાયેલો છે. ગુજરાતમાંથી જ્યેષ્ઠીમદ્દો દક્ષિણમાં-કર્ણાટક, આન્ધ્ર અને ખીજ પ્રાવિડ પ્રદેશોમાં ગયા અને ત્યાં પણ ગુજરાતની મદ્દવિદ્યાનો વિજયડંકો વગાડ્યો, અને એ પ્રદેશોના જ વતની બની જવા છતાં પોતાની પૂર્વકાલીન સાંસ્કારિક પરંપરાઓ જાળવી રાખી.

ગુજરાતની એ વીરજાતિના ઇતિહાસનો અને એની વર્તમાન રિચરિતો તથા એના જ્ઞાતિપુરાણ ‘મદ્દપુરાણ’નો પરિચય કરાવવાનો આ પુસ્તિકાનો ઉદ્દેશ છે.

પૌરાણિક વૃત્તાન્ત

‘જ્યેષ્ઠીમદ્દ’ અથવા ‘જેઠીમદ્દ’ શબ્દનો અર્થ ‘મોટો મદ્દ’ અથવા ‘મુખ્ય મદ્દ’ એવો થાય છે. જ્યેષ્ઠીમદ્દો એ મોટા જ્ઞાતિઓની એક પેઢાજાતિ છે. મોટા જ્ઞાતિપુરાણ ‘ધર્મારણ્ય’માં મોટાની પેઢાજાતિઓની ઉત્પત્તિ વિશે કેટલીક પૌરાણિક પદ્ધતિની વિમતો આપેલી છે. સં. ૧૩૬૦ ના અરસામાં અલાઉદ્દીનના લશ્કરનું ગુજરાત ઉપરનું આક્રમણ, એ લશ્કરે કરેલો મોઢરાનો ભંગ અને તે પછી કેટલેક સમયે થયેલી મોઢરાની પુનર્વટના—એ પ્રસંગો ‘ધર્મારણ્ય’માં વર્ણવેલા છે, એટલે ‘ધર્મારણ્ય’ની

રચના સં. ૧૪૦૦ પહેલાં થઈ હોય એ સંભવિત નથી. મદ્ધવાના લક્ષ્મીનારાયણના મન્દિરના સં. ૧૫૦૦ના શિલાલેખમાં 'ધર્મારણ્ય' નામ છે તથા 'ધર્મારણ્ય'ના એ શ્લોકો એમાં ટાંકેલા છે, એથી એ પુરાણની રચના સં. ૧૪૦૦ અને ૧૫૦૦ ની વચ્ચે થઈ હોવી જોઈએ. આમ મુકામલે અર્વાચીન સમયમાં લખાયેલા એ અન્યમાં જ્ઞાતિભેદો વગેરેની વિગતો કદપનાથી ઉપજીવીને એસતી કરેલી હોવા છતાં જ્ઞાતિની પરંપરાઓ અને માન્યતાઓ સમજવામાં એ વિગતો કેટલેક અંશે સહાયમૂલ થાય છે. એ અન્યમાં ખાસ કરીને જ્યેષ્ઠી-મદ્ધો વિશે શું કથન છે એ જોઈએ.

'સ્કન્દપુરાણ'—અંતર્ગત 'ધર્મારણ્ય'માં મોદ આતુવેદી બ્રાહ્મણોના જ્ઞાતિભેદો વર્ણવતાં જ્યેષ્ઠીમદ્ધો વિશે કહ્યું છે કે —

કેચિન્મલ્લાશ્ચ સંજાતા બાહુયુદ્ધવિશારદાઃ ।

મદ્ધાનાં નિમ્બજાશક્તિઃ વૃત્તિચાક્ષાશ્ચ તેઽમવમ્ ॥

(અધ્યાય ૩૫, શ્લોક ૯)

અર્થાત્ કેટલાક બ્રાહ્મણો બાહુયુદ્ધવિશારદ મદ્ધો થયા. મદ્ધોની દેવી નિંબજાશક્તિ છે. તેઓ પણ વૃત્તિથી બાહ્ય થયા.^૧

'પદ્મપુરાણ'—અંતર્ગત 'ધર્મારણ્ય'માં આ જ વસ્તુ કહેલું છે.

૧. વેંક માણિકરામ દુર્લભરામ પ્રકાશિત 'મોદપુરાણ,' પૃ. ૩૪૨
૨. કેટલાંક વર્ષ પહેલાં સદ્ગત પ્રભાસંકર જયશંકર પાઠકે આ પુરાણ છપાવ્યું હતું, પણ ગમે તે કારણે એ પછી ખંધાઈને બહાર જ પડ્યું નથી. શ્રી. કનૈયાલાલ દવે દ્વારા મેળવેલી શ્રી. આત્મારામ લક્ષ્મીરામ બ્રાસ પુરાણબૂખણ પાસેની એ પુરાણની હસ્તલિખિત પ્રતનો અહીં એ ઉપયોગ કર્યો છે.

'સ્કન્દપુરાણ'—અંતર્ગત 'ધર્મારણ્ય' અને 'પદ્મપુરાણ'—અંતર્ગત 'ધર્મારણ્ય' બન્નેનો વિષય તેમજ વિષય-અનુક્રમ એકસરખો છે. પણ 'સ્કન્દપુરાણ'માંના 'ધર્મારણ્ય'માં કરતાં 'પદ્મપુરાણ'માંનું 'ધર્મારણ્ય' વધારે વિસ્તૃત હોઈ એમાં કેટલીક વિગતો વધારે મળે છે. એકંદરે એક જ અન્યની સંક્ષિપ્ત અને વિસ્તૃત વાચનાઓ વચ્ચે હોય એવા ભેદ એ બન્ને કૃતિઓ વચ્ચે છે.

વિસ્તારથી વર્ણવી છે. એમાં કહ્યું છે —

યેષાં દોષાઃ સમસ્તાસ્તે સ્થાનપ્રશ્નત્વમાગતાઃ ।

एवं च वदतां तेषां विरोधः समपद्यत ॥

વિરોધે ચૈવ સંજાતે યુદ્ધં ચક્રુઃ દ્વિજોત્તમાઃ ।

તેડપિ મલ્લાશ્વ સંજાતા બાહુયુદ્ધપરાયણાઃ ॥

મિન્નાચારાશ્ચ પતિતા વેશસંશયમાગતાઃ ।

પરસ્ત્રીગામિનઃ કેચિત્ કેચિન્દ્રૌઢિકયાચક્રાઃ ॥

મલ્લાનાં લિંબજાશક્તિઃ કુલદેવી પ્રકીર્તિતા ।

સ્થાનાન્ન પશ્ચિમે ભાગે સ્થાપિતા સા મનોહરા ॥

(અધ્યાય ૫૯, શ્લોક ૨૩-૨૬)

અર્થાત્ ‘જેઓ દોષવાળા હતા તેઓ સ્થાનબદ્ધ થયા છે’ એમ બોલતાં તે બ્રાહ્મણોમાં વિરોધ થયો. વિરોધ થતાં તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણો યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, અને તેઓ બાહુયુદ્ધપરાયણ મદ્બો થયા. બીજા કેટલાક ભિન્ન આચારવાળા, પતિત, સંદિગ્ધ વેશવાળા, પરસ્ત્રી-ગામી, દારૂ ગાળનારા અને યાચકો થયા.^૩ મદ્બોની કુલદેવી લિંબજા-શક્તિ કહેલી છે અને તેને સ્થાનથી (એટલે કે મોઢાનાંતિના મૂળ સ્થાન મોઢરાથી) પશ્ચિમ ભાગમાં (દેલમાલ ગામમાં) સ્થાપિત કરી છે.

વળી ત્યાં વિશેષમાં એમ પણ કહ્યું છે કે—અલિનો પુત્ર લોહા-સુર નામે દૈત્ય દેવોને ઘણો ત્રાસ આપતો હતો, આથી તેનો વધ કરવા માટે દેવોએ વિષ્ણુને વિનંતિ કરી. વિષ્ણુએ મનથી સ્મરણ કરતાં લિંબજાના વૃક્ષમાં લિંબજા દેવી પ્રકટ થઈ. તેણે દૈત્યને પોતાની માયાથી મોઢ પમાડ્યો, એટલે વિષ્ણુએ તેનો વધ કરીને દેવોને ભયમુક્ત

૩. આ નિર્દેશ ઘેણુજી મોઢ બ્રાહ્મણ વિશેનો જણાય છે. મદ્બોજી પ્રાંતમાં ગાયકવાડ સરકારની સત્તા સુસ્થાપિત થઈ ત્યાંસુધી ઘેણુજી બ્રાહ્મણ ચોરી અને લૂંટફાટનો ધંધો કરતા હતા; આથી ગુજરાતી ભાષામાં ‘ઘેણુજી’ અથવા ‘ધાણુજી’ શબ્દનો અર્થ ‘ઠગ’ પણ થાય છે.

કર્તા. એ પછી મદ્ધોની એ કુલદેવીની પ્રતિષ્ઠા સ્થાન-મોઢેરાની પશ્ચિમે કરવામાં આવી. એ સમયે મદ્ધોની સંખ્યા સાડાપાંચસોની હતી. (શ્લોક ૨૭-૬૨)

‘અત્તાંડપુરાણ’માં વળી મદ્ધોની ઉત્પત્તિની બીજી એક કથા આપવામાં આવેલી છે. એ કથા અનુસાર મદ્ધોનો પૂર્વપુરુષ દેવ-મદ્ધ નામનો હતો અને તેને વજ્રદંત નામે અસુરનો વધ કરવા માટે અત્તાએ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. વજ્રદંતે તપશ્ચર્યા કરીને મહાદેવ પાસેથી એવું વરદાન મેળવ્યું હતું કે દેવો વડે અથવા ઠોઠ પણ શસ્ત્રથી મારો વધ ન થાય. પછી એ દેવે જન્મેતમાં ત્રાસ વર્તાવવા માંડ્યો. એનો વધ કરવા માટે દેવમદ્ધ એના માયાવતી નામે નગર તરફ ગયો, પણ ફાવી શક્યો નહિ. છેવટે નારદની સૂચનાથી દેવમદ્ધે લીંબડાના વનમાં રહેતી નિંબળ દેવીની સ્તુતિ કરી. નિંબળ પ્રત્યક્ષ થતાં દેવમદ્ધે તેની પાસે પોતાને યુદ્ધમાં સહાય થઈને સત્ત્વ, બળ, ધૈર્ય, ઉત્સાહ, તેજ અને આનંદમાં વૃદ્ધિ કરવાનું તથા પોતાના વંશજોની એ કુલદેવી અને એવું વરદાન માગ્યું. પછી નિંબળની સહાયથી દેવમદ્ધે વજ્રદંત અને તેના અનુચરોનો પોતાની મુદ્દિના ઘાથી જ નાશ કરી નાખ્યો. પછી અત્તાએ દેવમદ્ધને બળની વૃદ્ધિ કરનાર મદ્ધવિદ્યા, મુદ્ધિયુદ્ધ અને ધનુર્વેદનું પ્રવર્તન કરવાની આજ્ઞા કરી, અને આત્મણ્યાયારસંપન્ન એવા તેના વંશજ મદ્ધો ક્ષત્રિયો-ને આ વિદ્યાઓ શીખવે એવો આદેશ કર્યો. એ પછી દેવમદ્ધે એક ઋષિકન્યા સાથે લગ્ન કર્યું. તેને એનાથી દશ પુત્રો થયા. એ દશે પુત્રોને તેણે ભારતવર્ષના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં મોકલ્યા. એ રીતે મદ્ધોની જ્ઞાતિ ઉત્પન્ન થઈ. (‘અત્તાંડપુરાણ,’ ઉત્તર ભાગ, અધ્યાય ૪૦-૪૩)

દક્ષિણ ભારતના જ્યેષ્ઠીમદ્ધોમાં પ્રચલિત દંતકથામાં એટલું વિશેષ છે કે દેવમદ્ધે અસુરની છાતીના હાડકામાંથી વજ્રમુદ્ધિ નામનું

હથિયાર બનાવ્યું. (‘માઈસોર દ્રાષ્ટૃઝ એન્ડ કાર્ટ્રસ’, ભાગ ૩, પૃ. ૪૭૨-૭૩)

બીજી એક દંતકથા એવી છે કે જ્યેષ્ઠીમલ્લ બ્રાહ્મણોના પૂર્વજો અગ્નિહોત્રી હતા અને તેઓ મોઢેરા પાસે વડતળાવમાં સ્નાન કરતા યાત્રાળુઓ પાસેથી કર લેતા હતા. ત્રેતાયુગમાં રામચન્દ્ર રાવણને મારીને ધર્મારુપ્યમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા આવ્યા ત્યારે તેમણે બ્રાહ્મણોને દક્ષિણામાં એક મણિ આપ્યો. આ મણિ દરરોજ સવા વાલ સોનું આપતો. એ મણિ પ્રત્યેક ગોત્રમાં વારાફરતી રહે એમ નક્કી થયું. પરંતુ તેમાંય એક જ ગોત્રના બે ભાઈઓ વચ્ચે એ રાખવા માટે ઝગડો થયો, અને છેવટે મણિના ટુકડા કરવામાં આવ્યા. મણિની સુવર્ણ આપવાની શક્તિ ગઈ, અને વધારામાં ગુરુએ બ્રાહ્મણોને શાપ આપ્યો કે મણિના ટુકડા કર્યો, તેથી હવે તમે મલ્લકુસ્તીમાં પરસ્પરના હાથ ભાંગીને આજીવિકા મેળવશો. આ પ્રમાણે બ્રાહ્મણોમાંથી જ્યેષ્ઠીમલ્લો થયો. આ દંતકથા પણ થોડા ફેરફાર સાથે દક્ષિણ ભારતના જ્યેષ્ઠીમલ્લોમાં જાણીતી છે.

આ સિવાય બીજો એક વૃત્તાન્ત ‘મલ્લપુરાણ’માં સચચાલેલો છે. એ પુરાણના વસ્તુતો પરિચય હવે પછી આપણે કરીશું, પણ અત્યારે પ્રકૃત વિષય પૂરતો જ્યેષ્ઠીમલ્લો વિશે તેમાં આપેલો વૃત્તાન્ત જોઈ લઈએ. એમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મથુરાથી દ્વારકા જતાં શ્રીકૃષ્ણ અને જલદેવ માર્ગમાં દેલમાલ ગામમાં આવ્યા. જલદેવને પોતાના બળનું અભિમાન હતું. એ અભિમાન તોડવા માટે શ્રીકૃષ્ણ સોમેશ્વર નામે બ્રાહ્મણને મલ્લવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો અને પછી સોમેશ્વરે મલ્લ-યુદ્ધમાં જલદેવનો પરાજય કર્યો. ત્યારથી માંડીને સોમેશ્વર અને તેના સંબંધી બ્રાહ્મણો અગ્નિહોત્રી મંદીરને મલ્લ થયા, અને જ્યેષ્ઠીમલ્લ કહેવાયા.

આ બધી દંતકથાઓનો ઉદ્દેશ મુખ્યત્વે જ્યેષ્ઠીમલ્લોની મલ્લવિદ્યાનું મહત્ત્વ બતાવવા પૂરતો તથા તેઓ અગ્નિહોત્રી મંદીરને મલ્લ થયા તેથી

પ્રાપ્ત થયેલ સામાજિક દરજ્જાનું ઊતરતાપણું હળવું બતાવવાનો છે, એ સ્પષ્ટ છે.

ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત

જ્યેષ્ઠીમદ્દોનો સિલસિલાખંધ ઐતિહાસિક વૃત્તાન્ત આલેખવાનો પ્રયાસ આ પહેલાં કોઈ પણ પ્રાચીન કે અર્વાચીન મુન્ધમાં કરવામાં આવ્યો નથી. ગુજરાતના સામાજિક કે રાજકીય જીવનમાં મદ્દત્વનો ભાગ ભજવનારી જ્ઞાતિઓના કલ્પનામિશ્રિત વૃત્તાન્તો જ્ઞાતિપુરાણોમાં કે પ્રમન્ધાદિમાં સચવાયેલા છે એવું કંઈ પણ જ્યેષ્ઠીમદ્દોની બાબતમાં નથી, એટલે આપણે મુખ્યત્વે સાહિત્યમાં મળતા છૂટક ઉલ્લેખો અને જનશ્રુતિ ઉપર આધાર રાખવો પડશે.

આચાર્ય હેમચન્દ્રકૃત સંસ્કૃત 'દ્વાચાશ્રય' મહાકાવ્યની અમ્યતિલકમણિની ટીકામાં (સર્ગ ૧૮, શ્લોક ૫૯) આયુધજીવી બ્રાહ્મણોનો ઉલ્લેખ આવે છે. તેઓ આયુધ ઉપર આજીવિકા ચલાવનારા હોવાથી તેમને 'કાંડરપૃષ્ઠ' કહેવામાં આવે છે, એવો ઉલ્લેખ પણ ટીકાકારે કર્યો છે. આયુધજીવી બ્રાહ્મણો સદાચારી બ્રાહ્મણોથી અલગ 'બ્રાહ્મણક' દેશમાં રહે છે એમ પણ ટીકાકારે કહ્યું છે, અને બીજો એક મત ટાંક્યો છે કે આયુધજીવી બ્રાહ્મણને જ 'બ્રાહ્મણક' નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ બ્રાહ્મણો તે ધર્મ કોઈ નહિ પણ જ્યેષ્ઠીમદ્દ, એવો મારો મત છે. એમને 'બ્રાહ્મણક' કહ્યા છે અને એમનો નિવાસ સદાચારી બ્રાહ્મણોથી અલગ પ્રદેશમાં હોતો એમ કહ્યું છે, એ પણ બ્રાહ્મણ તરીકેની એમની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા એટલા જૂના સમયમાં પણ ઓછી હતી એમ બતાવે છે.

પાટણના ગુર્જરેશ્વરો ન્યારે વિજયયાત્રાએ નીકળતા ત્યારે આ જ્યેષ્ઠીમદ્દ યોદ્ધાઓ મોખરે રહેતા એવી જનશ્રુતિ છે, અને જ્ઞાતિનો એકંદર ઇતિહાસ જોતાં એ સાચી હોવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે.

અલાહાબાદીન ખિલજીના લશ્કરે મોઢેરાને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે મોઢેરા-

વાસી બ્રાહ્મણોએ દિવાળીથી ફાગણ સુધી, સાડાચાર માસ સુધી કેવી બહાદુરીથી સામને કયો એનું વર્ણન ‘પદ્મપુરાણ’—અંતર્મત ‘ધર્મારણ્ય’ના ૬૮મા અધ્યાયમાં આવે છે. છેવટે મુસ્લિમ લશ્કર સાથે સુલેહ થઈ, પરન્તુ આ નગર ઘણું સમૃદ્ધ હોઈ લૂંટવા જેવું છે એમ મણીને, હુતાશનીને દિવસે બ્રાહ્મણો નિર્ભયપણે સંખ્યાકાળે પૂજા કરતા હતા ત્યારે મુસ્લિમ લશ્કરે ફરીવાર મોઢેરા ઉપર હુમલો કર્યો, અને નગર લૂંટ્યું તથા સળગાવ્યું. એ સમયે પણ બ્રાહ્મણોએ નગરના રક્ષણ માટે ઘણો પ્રયાસ કર્યો, પરન્તુ ઓચિંતું આક્રમણ થયેલું હોવાથી તેઓ ફાવી શક્યા નહિ. મોઢેરા પડ્યું ત્યારે મોઢેરાનો બચાવ કરનારા બ્રાહ્મણોમાં યુદ્ધવિદ્યાવિચારદ જ્યેષ્ઠીમલ્લો મુખ્ય હતા.

ગુજરાતમાં મુસ્લિમ રાજ્ય સુરથાપિત થયા પછી પાટણની મુખ્ય હિન્દુ રાજસત્તા તરફથી મળતો રાજ્યાશ્રય બંધ થતાં જ્યેષ્ઠી-મલ્લો પૈકી કેટલાક કચ્છ—કાઠિયાવાડ અને રાજપુતાના તરફ ચાલ્યા ગયા, તથા જે તે પ્રદેશોમાં હિન્દુ રાજાઓના દરબારોમાં મુખ્યત્વે મલ્લો અને કાસદો તરીકેનું કામ કરવા લાગ્યા. આ રીતે જ્યેષ્ઠી-મલ્લોની વસતી બિન્ન બિન્ન પ્રદેશોમાં ફેલાઈ, પરન્તુ એમનું કેન્દ્ર-સ્થાન તો ઉત્તર ગુજરાતમાં દેલમાલમાં જ્યાં તેમની કુળદેવી લિંબજનું મુખ્ય સ્થાનક આવેલું છે ત્યાં જ ચાલુ રહ્યું.

એક જનશ્રુતિ એવી છે કે અકબર પાદશાહ પોતાના સરદારો સાથે ગુજરાત જતવા આવ્યો ત્યારે પાટણ વટાવી અમદાવાદ આવતાં દેલમાલ પાસેથી પસાર થતો હતો. દેલમાલના જ્યેષ્ઠીમલ્લો એ સમયે પણ પહેલવાનો તરીકે જાણીતા હતા. અકબરે એમાંથી લાખાજી નામના પહેલવાનને બોલાવ્યો અને પોતાના પહેલવાનો સાથે કુરતી કરવી જણાવ્યું. લાખાજીએ એ તમામનો પરાજય કર્યો. પછી અકબરે અખાડાની પાસે લીંબડાનું એક વૃક્ષ હતું તે ઉખાડી નાખવાનું લાખાજીને કહ્યું. લાખાજીએ પાદશાહની આજ્ઞા પાળવા લીંબડાને

બાથ ભરી અને મૂળ સાથે તે ઉખાડી નાખ્યો. પણ એ સાથે લાખાજી પણ મરણ પામ્યો. લીંગડાની જગ્યાએ લિંગજી માતાનું સ્થાપન કરવામાં આવ્યું અને તે જ્યેષ્ઠીમહોનાં કુળદેવી કહેવાયાં.

આ જનશ્રુતિનો, ઓછામાં ઓછું, લિંગજી માતાની સ્થાપના વિશેનો ભાગ તો કાઢી રીતે માની શકાય તેમ નથી, કેમકે સં. ૧૪૦૦ અને ૧૫૦૦ વચ્ચે રચાયેલા 'ધર્મારણ્ય'. પુરાણમાં મોઢેરાની પશ્ચિમે જ્યેષ્ઠીમહોની કુળદેવી લિંગજીની સ્થાપના થઈ હોવાનું સ્પષ્ટ કહેલું છે. પરંતુ મુસ્લિમ રાજ્યકાળ દરમિયાન જ્યેષ્ઠીમહોમાં મસ્ત્રવિદ્યાની ઉપાસના ચાલુ રહી હતી એ વસ્તુ ઉપર તો તે અવશ્ય પ્રકાશ પાડે છે.

જૂના સમયના લોકજીવનમાં મહો અને મસ્ત્રયુક્ત એક વિશિષ્ટ સ્થાન હતું. ઠેઠ પુરાણકાળથી રાજદરબારોમાં મહો રહેતા અને લોકસમૂહ અમુક પ્રસંગોએ તેમની સાહમાર્ગી જોવા ઉત્સાહથી જતા. શ્રીકૃષ્ણે જેમનો વધ કર્યો હતો તે કંસરાજના મહો મુષ્ટિક અને ચાણુર પુરાણપ્રસિદ્ધ છે. ગુપ્તવાસમાં રહેતા પાંડવોની ભાજ મેળવવા માટે દુર્યોધને પોતાના ચુનંદા મહોને મોકલ્યા હતા અને તે પૈદ્રી જમૂત નામે મહોનું બીમણેન સાથેના મસ્ત્રયુક્તમાં મરણ થયું હતું, એ ઉપરથી પાંડવો વિરાટનગરમાં રહેતા હોવાનું દુર્યોધને જાણ્યું હતું, એ પ્રસંગ 'મહાભારત'ના 'વિરાટપર્વ'માં વર્ણવેલો છે. વિક્રમના આઠમા સદ્કામાં રચાયેલી જૈન 'ઉત્તરાખ્યયન સૂત્ર' ઉપરની ચૂર્ણિમાં ઉજ્જયિનીના જિતશત્રુ રાજના અદૃશ્ય મહો અને સોપારાના સિંહગિરિ રાજના માતિસ્યક મહો વચ્ચેની સાહમારીની એક રસિક કથા આવે છે. એમાં માતિસ્યક સામે અદૃશ્યનો પરાજય થાય છે; આથી રોષે ભરાયેલો અદૃશ્ય કવ્વહી નામે ખીજી યુવાન મહોને તૈયાર કરે છે અને તેની દ્વારા માતિસ્યકને પરાજિત કરે છે. વયોવૃદ્ધ બન્યો હોવાને કારણે અદૃશ્ય પોતે મહો-યુક્તો ત્યાગ કરે છે, તેથી સ્વજનો તેનું અપમાન કરે છે. આથી અદૃશ્ય કૌશાંખી જઈને, ત્યાં એક વર્ષ તૈયારી કરીને કૌશાંખીના

રાજમલ્લ નિરંગણને મલ્લયુદ્ધમાં હરાવે છે. કૌશાંખીનો રાજા એને અદૃણ મલ્લ તરીકે ઓળખીને તેનો સત્કાર કરે છે, એટલે સ્વજનો પણ તેને માન આપે છે, પણ એ સર્વથી નિર્વેદ પામીને અદૃણ તો છેવટે દીક્ષા લે છે ('ઉત્તરાખ્યયન ચૂર્ણિ,' પત્ર ૧૦૬). આવી કથાઓ અથવા ઉલ્લેખો જૂના સાહિત્યમાં અન્યત્ર પણ વેરાયેલાં પડ્યાં છે, અને તે ઉપરથી રાજદરબારોમાં અને સમાજમાં મલ્લ અને મલ્લવિદ્વાનું સ્થાન કેવા પ્રકારનું હતું એની કંઈક કલ્પના આવે છે.

પ્રાચીન મન્દિરોનાં શિલ્પોમાં લોકલીલાનું વિગતથી નિરૂપણ કરેલું હોય છે, તેમાં અનેક પ્રકારના મલ્લયુદ્ધના પ્રસંગો પણ આવેખેલા હોય છે. મોઢના (અર્થાત્ જ્યેષ્ઠીમલ્લોના પણ) મૂળ સ્થાન મોઢરાના સુપ્રસિદ્ધ સૂર્યમન્દિરમાં મલ્લયુદ્ધનાં તેમજ વિવિધ પ્રકારની ચમત્કારિક અંગકસરતોનાં પુષ્કળ શિલ્પો છે, અને ત્યાં તે જ્યેષ્ઠીમલ્લોના વ્યવસાયને અનુસરીને કોતરવામાં આવ્યાં હોય એવો પૂરો સંભવ છે.

જો કે કડીખંધ ઐતિહાસિક હકીકતો ઝાઝી મળતી નથી તો પણ જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં મળતા ઉલ્લેખો જ્યેષ્ઠીમલ્લો સામાન્ય પ્રજાવર્ગને પણ કેટલા સુપરિચિત હતા એ સૂચવે છે.

સં. ૧૪૧૭ માં રચાયેલા, અસાધ્યતકૃત જૂના ગુજરાતી કથાકાવ્ય 'હંસાઉલી'માં, પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પરણેલી રાજ-કુમારીના પતિને મારવા માટે રાજા મલ્લોને મોકલે છે એ પ્રસંગમાં 'માલ' (=મલ્લ) અને 'જેડી' (=જ્યેષ્ઠી, જ્યેષ્ઠીમલ્લ) એ બે શબ્દો પર્યાય તરીકે વાપરેલા છે. જુઓ :

રાજા પ્રજાન તેડાવ્યા માલઃ "તમ કરથો જિમ ટલિ સાલ.
મદન-મસિ ટાલથો સંધિ; લેક લાખથો કરીનિ કંધિ." વ્ય
કહિ-ન નામુ; કવિ સર્વ નસુણિ; ચમરુ ભમરુ ગજુ ગુડસ ભણિ.
ખેલવંત માલ ચ્યારિ ચાલીયા; મદન-મસિ તેણિ મંદિર ગયા. ૮૬

કુમરી કુડ જણાવ્યું હતું; જહઠક પાટિ પોતિ પહિરંતુ.
 કુંવર વિદ્યા વિષમ નિજંધુ. ચિહ્નં માલ ટાક્યા કર-કંધ. ૮૭
 અવલા મુખ, અવલા દર કીયા, જેઠી વલી પાછા આવીયા.
 રાજસભા-મનિ અચરજ વસિ; બોલાવતાં બિરદ સહ હસિ. ૮૮
 ગયા પ્રધાન, માન માગીયા; કુંવર કરસું સવલા કીયા.
 જહઠા જેઠી પાછા પાય. પુનરપિ રાજ રચિ હપાય. ૮૯
 (અધ્યાયક ૩. કા. શાસ્ત્રી-સંપાદિત 'હંસાવલી,' પૃ. ૬૮)

(અર્થાત્ રાજ્યે ગુપ્ત રીતે મદ્દોને તેડાવ્યા અને કહ્યું કે
 “સાલ ટળે એવો હપાય કરો. મદ્દનના મિષથી તેના સાંધા તોડી
 નાખો! અને ખભા ઉપર ઉપાડીને ફેંકી દો.” પછી ચમરો, ભમરો,
 ગળે અને ગુડસ એ ચાર બંધવાન મદ્દો ચાલ્યા, અને મદ્દન કરવાના
 મિષથી તેના મન્દિરે ગયા. કુંવરીએ પોતાના પતિને આ કુડની
 વાત કહી; તેનો પતિ વસ્ત્ર પહેરતો પાટ ઉપર બેઠો હતો. કુંવર
 પાસે વિષમ વિદ્યા હતી, તેનાથી ચારે મદ્દના હાથ અને ખભા તેણે
 હીલા કરી દીધા, અને મુખ તથા હાથ અવળાં કરી દીધાં. જેઠી
 પાછા વળ્યા. રાજસભાને આશ્ચર્ય થયું, બિરદ બોલાવતાં સર્વે
 હસવા લાગ્યા. પછી પ્રધાનો કુંવર પાસે ગયા અને માફી માગી.
 કુંવરે પોતાના હાથથી મદ્દોનાં અંગ સવળાં કર્યાં. જેઠી પાછા
 પગે બેઠા. રાજ્યે ફરી પાછો હપાય કર્યો.)

પ્રભાસપાટણવાસી કાયસ્થ કેશવદાસે સં. ૧૫૨૯માં રચેલા
 ‘શ્રીકૃષ્ણલીલા કાવ્ય’માં પણ ‘જેઠી’ના એક કરતાં વધુ ઉલ્લેખો છે.
 પ્રજાવાસી ગોવાળિયાઓએ કરેલા શ્રીકૃષ્ણના જન્મોત્સવનું વર્ણન
 કરતાં કવિ લખે છે —

એક બાકરી વાહે એમ, વડે મદ્દ ચલ જેઠી જન્મ;
 હખીં ચમુના, હખીં ગાય, હખીં ગોવર્ધન, હખીં ગાય.

(શ્રી. અંબાલાલ જાની-સંપાદિત ‘શ્રીકૃષ્ણલીલા કાવ્ય,’ પૃ. ૨૫)

કંસ રાજા પોતાના મહેલને બોલાવીને શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવનો વધ કરવાની આજ્ઞા કરે છે —

કાપે ચડ્યો કંસાસુર તેડે, મુષ્ટિક ને ચાણુર;
મહા માહાજંગ જેઠી જૂઠા, સલ, તોસલ જે શૂર.
આવ્યા કૂચ મુંચે વલ્લ ભરતા, ધરતી અશિ ચમડાઢ;
ઉધાંધી વઢવાને વાધે, હેતા આલ જ દાઢ.

(એ જ, પૃ. ૧૧૬)

શ્રીકૃષ્ણ અને જરાસંધના યુદ્ધવર્ણનમાં —

ભલ્લા તોમર કટારી મારે, ભલ્લા ઉછાળે;
એક શીંગણુય રોઝણુય રોષે ધનુષ વાલે,
એક હાથોહાથે બાથોબાથે, વલગે વલી;
એક મહા રૂઠા જૂઠા જેઠી વઢે મલી.

(એ જ, પૃ. ૧૫૭)

ભીમ કવિએ સં. ૧૫૪૧માં રચેલી ‘હરિલીલાષોડશકલા’માં, કંસના મહેલ મુષ્ટિક અને ચાણુરનો વધ કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણ અને બલદેવ અખાડામાં પ્રવેશે છે એ પ્રસંગમાં ‘મહા’ માટે ‘જેઠી’ શબ્દ વાપર્યો છે —

શ્રીકૃષ્ણ રંગ મઝારિ, બાલક દેખઈ નારિ,
દેવતા ત્રિભુવનિ કાય, જેઠીય પર્વત પ્રાય,
યાદવ દેખઈ ભૂપ, કામિની કંઠપં રૂપ,
યોગીય આતમ હંસ, રિપુરૂપ દેખઈ કંસ,
રૂપ દેખઈ તિહાં કંસ, કાંચુ કાલવેષિ મુરારિ,
અરૂપ નાનારૂપ સોહા શ્રીકૃષ્ણ રંગમઝારિ.

(શ્રી. અંબાલાલ જની-સંપાદિત ‘હરિલીલાષોડશકલા,’ પૃ. ૧૬૨)

(અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણ રંગમંડપમાં પ્રવેશ્યા. તેમને નારીઓએ બાલકસ્વરૂપ જોયા, દેવતાઓએ ત્રિભુવનમાં વ્યાપેલી કાયાવાળા-વિરાટસ્વરૂપ જોયા, જેઠી-મહીએ પર્વત સમાન જોયા, યાદવોએ

રાજસ્વરૂપે, કામિનીઓએ કંદર્પરૂપે, અને યોગીઓએ આત્મારામ-રૂપે જોયા. કંસે શત્રુરૂપે જોયા. મુરારિનો કાલવેશ જોઈને કંસ કંપી બિહ્યો. આ પ્રમાણે રંગમંડપમાં અરૂપ એવા શ્રીકૃષ્ણ વિવિધ રૂપે શોભ્યા.) ૪

સોળમા સૈકામાં થઈ ગયેલા વડોદરાના કવિ નાકરના ‘મદા-પર્વ’ માં સુગ્રીવ અને વાલિના યુદ્ધનું દૃષ્ટાન્ત આપેલું છે. એ યુદ્ધ વર્ણવતાં કવિ કહે છે કે —

જાથે જાથે આવિયા તે જાણે જ્યેષ્ઠીમહા,
એક માના હીકરા બેઠા, માર માર કરતા બલ,
અને આંદી ધાલે ચરણની, પાડે લોભ મહાર,
પછે કેશ સાહીને પછાડે, માંહોમાંહી પ્રહાર.

(શ્રી. છ. વિ. રાવળ-સંપાદિત ‘પ્રાચીન કાવ્યત્રિનોદ,’ ભાગ ૧,
પૃ. ૯૫)

સોળમા સૈકાના કવિએ દ્વંદ્વયુદ્ધ કરનારાઓને જ્યેષ્ઠીમહાની ઉપમા આપી છે એ ઘણું સચક છે. વળી જૂના ગુજરાતી સાહિત્ય-માં ‘મદ્વ’ અને ‘જ્યેષ્ઠી’ એ શબ્દો પર્યાયો તરીકે વપરાયેલા છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે ગુજરાતમાં ધંધાદારી મદ્વો તરીકે કામ કરનારો વર્ગ જ્યેષ્ઠીમદ્વોનો જ હતો. એ છોકરાઓ અથવા એ યુવાનો સામસામા ઝનૂનથી લડતા હોય તો તેને ‘જાણે જ્યેષ્ઠીમદ્વ’

૪. ‘ભાગવત’ દશમ સ્કન્ધના નીચેના શ્લોકની છાયા કવિએ અહીં લીધી છે —

મહાનામશનિર્નૃણાં નરવરઃ સ્ત્રીણાં સ્મરો મૂર્તિમાન્
ગોપાનાં સ્વજનોઽસતાં ક્ષિતિભુજાં શાસ્તા સ્વષિત્રોઃ શિશુઃ ।
મૃત્યુર્મોજપતેર્વિરાઢવિદુષાં તત્ત્વ પરં યોગિનાં
વૃષ્ણીનાં પરદેવતેતિ વિદિતો રજ્ઞઃ ગતઃ સામ્રજઃ ॥

(‘પૂર્વાધ’, અધ્યાય ૪૩, શ્લોક ૧૭)

બાજ્યા ! ' એ રીતે બાજે પણ ઉતર ગુજરાતમાં વર્ણવવામાં આવે છે. લોકબત્રીસીએ ચડેલા આ રૂઢિપ્રયોગ ઉપરથી એક કાળે જ્યેષ્ઠી-મલ્લો સમાજમાં ફેટલા બણીતા હતા એનો પણ કંઈક ખ્યાલ આવે છે.

લિંબજ માતા અને દેલમાલ ગામ

જ્યેષ્ઠીમલ્લોની કુલદેવી લિંબજ અથવા લિંબજ કે લિંબોજ માતા લીંબડાના વૃક્ષમાંથી ઉત્પન્ન થયાં હોવાનું મનાય છે એ આપણે અગાઉ જોયું. લીંબડાના વૃક્ષને બળની ઉપાસનાના તથા તબ્બન્ય સ્વસ્થતાના પ્રતીક તરીકે જૂના સમયથી જ ગણવામાં આવેલું છે. લીંબડો એક આરોગ્યપ્રદ વૃક્ષ છે, એ કારણથી જ્યેષ્ઠીમલ્લોના અખાડામાં એક નિયમ તરીકે લીંબડો રોપવામાં આવતો. કલ્યાણીના ચૌલુક્ય રાજા સોમેશ્વરકૃત ' માનસોદ્ધાસ ' નામના સર્વ-સંગ્રહાત્મક સંસ્કૃત ગ્રન્થમાં દંદયુદ્ધને માટે બાંધવામાં આવેલા મંડપને લીંબડાનાં પાનનાં તોરણોથી સુશોભિત કરવાનું તથા પાડાઓની સાઠમારી વખતે પાડાઓના ગળામાં લીંબડાનાં પાનની માળાઓ પહેરાવવાનું જણાવેલું છે (' માનસોદ્ધાસ, ' ભાગ ૨, પૃ. ૨૨૬ અને ૨૬૨). આમ મલ્લવિદ્યા તેમ જ તે સાથે સંબંધ ધરાવતા વિનોદોના સાથે એક પ્રતીક તરીકે લીંબડો જોડાયેલો હોવાની પરંપરા આપણને મળે છે. મલ્લોની અધિષ્ઠાત્રી દેવીનો વાસ પણ લીંબડા ઉપર છે એ આ રીતે ઉચિત છે.

ગુજરાતમાં લિંબજ દેવીનું સ્થાનક મોઢેરા પાસેના દેલમાલ ગામમાં, જ્યાં મોઢેરા છોડીને જ્યેષ્ઠીમલ્લો વસ્યા હતા ત્યાં, આવેલું છે.^૫ દેલમાલ ગામ વડોદરા રાજ્યના મહેસાણા પ્રાન્તમાં

૫. ગુજરાતના વાળંદોની કુળદેવીનું નામ પણ લિંબજ છે અને તેનું સ્થાનક પાટણમાં છે. આ દેવી પણ લીંબડામાંથી ઉત્પન્ન થયાનું મનાય છે, અને એ કારણથી વાળંદો લીંબડાનું લાકડું બાળતા નથી. પણ દેલમાલની લિંબજ સાથે તેઓને કાંઈ પ્રકારનો સંબંધ હોય એમ જણાતું નથી.

પાટણથી નૈઋત્ય ખૂણે ૧૬ માઈલ દૂર અને મોઢેરાથી વાયવ્ય ખૂણે ૧૦ માઈલ દૂર આવેલું છે. ગુજરાત, કચ્છ, કાઠિયાવાડ અને રાજ-પુતાનાના તેમજ દક્ષિણના જ્યેષ્ઠીમહોત્સવનું એ મૂળ સ્થાન છે. અત્યારે તો એ એક નાનું ગામડું છે, પરંતુ એની દક્ષિણે તેમ જ નૈઋત્યે જે સંખ્યાબંધ નાનાંમોટાં જીર્ણ અથવા લગભગ નાશ પામી ગયેલાં મંદિરો જોવામાં આવે છે તથા અત્યારના ગામથી દૂર સુધી નાનામોટા ટેકરાઓ ઉપર જૂનાં બાંધકામોના પાયા મળે છે તે ઉપરથી એક કાળે એ ગામ વધારે મહત્વ ધરાવતું સ્થાન હોવું જોઈએ એમાં શંકા રહેતી નથી.

ગામની વચમાં જ ૯૨ ફૂટ લાંબી અને ૫૮ ફૂટ પહોળી લંબ-ચોરસ વાટિકા (‘કમ્પાઉન્ડ’)માં લિંબજી માતાનું મંદિર આવેલું છે. અત્યારનું મંદિર મૂળ કોઈ વધારે પ્રાચીન મંદિરની જગ્યાએ પાછળથી બાંધેલું છે. એમાંની માતાની મૂર્તિ ગામની પૂર્વ દિશાએ તળાવના કિનારે આવેલું જૂનું મંદિર કે જે અત્યારે સાવ જર્જરિત દશામાં છે ત્યાંથી લાવીને આ મંદિરમાં પધરાવવામાં આવેલી છે. આ મંદિર તળાવના કિનારે આવેલા જૂના મંદિરના નમૂના પ્રમાણે બાંધેલું છે; ફેર માત્ર એટલો જ કે જૂના મંદિર કરતાં આ મંદિર મોટું છે, પણ શિલ્પકલામાં તેના કરતાં દેખીતી રીતે જ ઊતરતી કોટિનું છે. હાલના મંદિરની બહારની દીવાલો ઉપરની મૂર્તિઓ જૂના મંદિરની એ જ સ્થળની મૂર્તિઓની બરાબર નકલ છે, પણ તે તુલનાએ ઊતરતા પ્રકારની.

મંદિરમાંની લિંબજી દેવીની મૂર્તિને ચાર હાથ છે અને માથા ઉપર સર્પની ફણા છે. ઉપરના જમણા હાથમાં ત્રિશૂળ છે અને નીચલો જમણો હાથ વરદ મુદ્રામાં છે. ઉપરના ડાબા હાથમાં ઘંટ અને નીચલા ડાબા હાથમાં કલશ છે. દેવીની જમણી અને ડાબી બાજુએ વાઘ અને સિંહ છે. બધું જોતાં લિંબજીદેવી એ વૈષ્ણવ દેવી નહિ, પણ દુર્ગાનું જ કોઈ સ્વરૂપ જણાય છે. મંદિરના

સભામંડપમાં ભોગાસનોનાં કેટલાંક અશ્લીલ શિલ્પો છે. મૂળ મંદિરની જેમ આ મંદિર પણ ઉત્તરાભિમુખ છે.

મંદિરની આસપાસની ખુલ્લી જગ્યામાં કેટલાંક નાનાં મંદિરો છે. મુખ્ય મંદિરની પાછળ અગ્નિ અને નૈર્ઋત્ય ખૂણે બે લગભગ સરખાં નાનાં મંદિરો છે. નૈર્ઋત્ય ખૂણામાંનું મંદિર લક્ષ્મીનારાયણનું છે અને તેની મૂર્તિ ઉપર સં. ૧૫૩૨ની સાત છે. એ મંદિરની પૂર્વ તરફની દીવાલ ઉપર ગરુડા૩૬ વિષ્ણુની એક સુંદર મૂર્તિ છે. અગ્નિ ખૂણામાંનું બીજું મંદિર સૂર્યનું છે. બન્ને મંદિરો પ્રાચીન શિલ્પકળાના ઉત્તમ નમૂનારૂપ છે.

અગ્નિખૂણામાંના નાના મંદિરમાં એક બહુ જ નોંધપાત્ર મૂર્તિ છે. એક જ મૂર્તિમાં વિષ્ણુ, શિવ અને બ્રહ્મા—એટલે કે ત્રિમૂર્તિ—તથા સૂર્ય એમ ચાર દેવતાઓ છે. અથવા એમ પણ કહી શકાય કે એ વિષ્ણુવ ત્રિમૂર્તિ છે, જેમાં મુખ્ય મૂર્તિ તરીકે ગરુડા૩૬ સૂર્ય-નારાયણ છે. મૂર્તિને આઠ હાથ અને ત્રણ મુખ છે. આઠ હાથમાંથી કેટલાક બાગી ગયેલા છે. મૂર્તિના પગમાંના હોલખૂટ, ‘વિયંમ’ અથવા કમરપટા જેવી પહોળા મેખલા તથા બે કમળ એ સૂર્યનાં ચિહ્નો છે. નારાયણના હાથ ખંડિત છે, પરંતુ તેમના વાહન ગરુડ ઉપર જ મૂર્તિ આ૩૬ થયેલી છે. ત્રિશક્ત અને ત્રણ ફેણવાળો નાગ એ શિવનાં ચિહ્નો છે. કમંડલુવાળો ડાબો હાથ તથા વરદ મુદ્રામાં રહેલો જમણો હાથ બ્રહ્માનાં ચિહ્નો છે; વળી બ્રહ્માનું વાહન હંસ પણ મૂર્તિની એકદમ નીચે છે હંસની સાથે બીજું પણ એક પ્રાણી છે, પરંતુ તે શિવનો નંદી છે કે સૂર્યનો સાત માથાંવાળો અથ છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. મૂર્તિની સામે બિભા રહીને જોઈએ તો ડાબી બાજુએ બ્રહ્માનું મુખ છે, વચ્ચે ચપટા મુગટવાળું સૂર્યનું મુખ છે અને જમણી બાજુએ શિવનું મુખ છે.

આ મંદિરના ગભારામાં બે ફૂટ ઊંચી સૂર્યની મૂર્તિ છે.

આ સિવાય મુખ્ય મંદિરની આસપાસના ખુલ્લા ભાગમાં ઈશાન અને વાયવ્ય ખૂબ નાનાં મંદિરો છે. પૂર્વ તરફની દીવાલને અડીને પાર્શ્વનાથનું એક નાનું મંદિર છે. મુખ્ય મંદિરની પશ્ચિમ બાજુએ જે તદ્દન નાનાં મંદિરો છે, જેમાંના એકમાં મૂર્તિના આસન ઉપરના શિલાલેખમાં સં. ૧૫૩૨ની સાલ છે.

વાયવ્ય ખૂણા તરફના મંદિરમાં બ્રહ્માની એક કારીગરીવાળી મૂર્તિ છે. બ્રહ્માને દાઢી છે, કાનમાં લાંબા અલંકારો છે, એમના ચાર પૈકી ત્રણ મુખ બેઠે શકાય છે. મૂર્તિને ચાર હાથ છે. એમાંથી ડાબી બાજુના જે હાથમાં વેદ અને કમંડલ છે; જમણી બાજુના નીચલા હાથમાં રુદ્રાક્ષમાલા છે અને ઉપલા હાથમાં સરવો-યજ્ઞમાં ઘી હોમવા માટેની લાટડાની કુડછી છે. બ્રહ્માનું વાહન હંસ એમના જમણા પગ આગળ છે. જે ઋષિઓ તથા બ્રહ્માની જે પત્નીઓ સાવિત્રી અને સરસ્વતી તેમના પગ આગળ બિભેલાં છે. બ્રહ્માએ યજ્ઞોપવીત તથા વિવિધ અલંકારો ધારણ કરેલા છે.

પૂર્વ તરફની દીવાલને અડીને આવેલા પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં મૂર્તિની નીચેના લેખમાં સં. ૧૨૮૫ની સાલ આપેલી છે. પરંતુ આ નાનું મંદિર એ જ વાટિકામાંનાં બીજાં તમામ મંદિરોથી બાંધકામની દૃષ્ટિએ ભિન્ન પ્રકારનું છે અને વાટિકાની દીવાલના ચણતરના લગભગ અંદર આવી જાય છે તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરવું વધારે પડતું નથી કે એ મંદિર બીજાં બધાં મંદિરોની પહેલાં પણ ત્યાં હોય અને મુખ્ય મંદિરની આસપાસની દીવાલ બાંધતી વખતે જ તેને અંદર લઈ લેવામાં આવ્યું હોય.

મુખ્ય મંદિરની આગળ છત્રી અથવા ચાર થાંભલાવાળો એક મંડપ છે તથા એની સામે જ, વાટિકાની દીવાલને અડીને એક કાર્તિકેસ્તંભ છે, જેની નીચે દરવાજો આવેલો છે. આ કાર્તિકેસ્તંભના એક થાંભલા ઉપર ચાર પંકિતનો શિલાલેખ છે, પણ તે એટલો ધસાર્ધ મયેલો છે કે બિલકુલ વાંચી શકાતો નથી. એની

સાથ કદાચ સં. ૧૫૧૨ હોય. મંદિરની પશ્ચિમ બાજુએ એ સ્તંભ ઉપર પથ્થરની એક પાટડી છે. ઉત્સવદિનોએ દેવીને ઝુલાવવા માટે હીંડોળો બાંધવા માટેની એ જગ્યા હશે એમ અનુમાન થાય છે. કેટલાકના કહેવા મુજબ, પહેલવાન લાખાજીના વામની પહોળાઈ દર્શાવવા માટે એ પાટડી મૂકેલી છે.

ગામની બહાર તળાવના કિનારે આવેલા લિંબજ માતાના જૂના મંદિરની સમગ્ર યોજના ગામની વચ્ચે આવેલા મોટા મંદિર-ને બરાબર મળતી છે, કેમકે ગામની વચ્ચેનું મંદિર એ જૂના મંદિરના નમૂના પ્રમાણે જ બાંધેલું છે. પરંતુ નાનું હોવા છતાં જૂનું મંદિર શિલ્પકળાની દૃષ્ટિએ ખૂબ અડિયાતું છે; એના સ્તંભો-ની કોતરણી તો મોઢેરાના સૂર્યમંદિરના સ્તંભોની યાદ આપે છે.

આ જૂના મંદિરની સામે, ગામમાંના લિંબજ માતાના મંદિરની સામે છે તેમ, એ સ્તંભો છે, જેના ઉપર અગાઉ કીર્તિ-સ્તંભ હોવો જોઈએ. મંદિરની વેદીમાંની બધી જ મૂર્તિઓ દેવી-ઓની છે. એક સ્થળે મહિષાસુરમર્દનીની સુંદર ગભી મૂર્તિ છે.

ગામની પૂર્વે તથા નૈઋત્યે બીજાં સંખ્યાબંધ નાનાં પ્રાચીન મંદિરો અથવા એવાં મંદિરોનાં ખંડેરો નજરે પડે છે, અને તે જોતાં 'દેલમાલ' (સં. દેવકુલમાલા)—'દેવળોનો સમૂહ' એવું આ પુરાણી ગામનું નામ કેટલું તો સાર્થક છે એવો ખ્યાલ આવે છે.^૧

ગામની દક્ષિણ દિશાએ ૨૬ પાળિયાઓ છે, જેમાંનો જૂનામાં જૂનો સં. ૧૫૧૩નો અને નવામાં નવો સં. ૧૮૬૧ નો છે.

૧. દેલમાલનાં મંદિરો વિશેની વિગતો મુખ્યત્વે 'આર્કિટેક્ચરલ એન્ટિક્વિટીઝ ઓફ નોર્ધર્ન ગુજરાત,' પૃ. ૮૭-૯૦ ને આધારે લેવામાં આવી છે.

જ્યેષ્ઠીમહોની વર્તમાન સ્થિતિ

શ્રી. પુરુષોત્તમ રૂપજી ત્રિવેદીએ તૈયાર કરેલા મોઢ બ્રાહ્મણોના વસતીપત્રક પ્રમાણે ગુજરાત, કચ્છ-કાઠિયાવાડ, મારવાડ અને મેવાડ-માં થઈને જ્યેષ્ઠીમહોની વસતી આશરે ૧૨૦૦ માણસોની છે, અને તેમનાં ઘરની સંખ્યા આશરે ૨૫૦ છે. એમાં મુખ્ય વસતી ઉપર જેનાં મંદિરોનું વિગતે વર્ણન કર્યું તે દેલમાલ ગામમાં છે. દેલમાલમાં જ્યેષ્ઠીમહોનાં આશરે ૬૦ ઘર છે. એ સિવાય વડોદરા-માં ૧૦, જામનગરમાં ૧૦, કચ્છ-ગુજમાં ૬૦, ઉદયપુરમાં ૧૫, શુંદીકાટામાં ૫૦, અને ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં જુદાં જુદાં સ્થળોએ ૪૫ મળી કુલ ૨૫૦ ઘર છે.

જ્યેષ્ઠીમહોના રીતરિવાજો સામાન્ય રીતે બીજા ઉચ્ચ વર્ણના હિન્દુઓ જેવા છે. પરંતુ તેમના વિશિષ્ટ ઇતિહાસને કારણે તેમનામાં જે કેટલીક વિશિષ્ટ રીતો કે પ્રણાલિકાઓ છે તેમની તોંધ અહીં લઈએ.

જ્યેષ્ઠીમહો એ મૂળે મોઢ બ્રાહ્મણો હોવાને કારણે અગાઉ તેમનામાં વિધિપૂર્વક યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર થતો, એમ કહેવાય છે. હાલમાં જુદો યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર થતો નથી, પણ લગ્નપ્રસંગે એ વિધિ કરી લેવામાં આવે છે. બધા જ જ્યેષ્ઠીમહો જનોઈ રાખે છે.

વરઘોડો ચડે ત્યારે સૌ પહેલાં વરરાજા લિંબજી દેવીને પગે લાગે છે અને ત્યાર પછી જ વરઘોડો ફરવા નીકળે છે. જ્યેષ્ઠીમહોની લડાયક પ્રણાલિકાના ચિહ્ન તરીકે વરરાજા પોતાની પાસે ગદાનું પ્રતીક રાખે છે.

દેલમાલમાં દર વર્ષે અસાડ સુદ બીજના દિવસે લિંબજી માતાની વરસમાંઠ ઊજવાય છે. તે દિવસે મંદિરમાં હવન તથા બારે પૂજા-વિધિ થાય છે^૭ અને ખેતી કરનાર જ્યેષ્ઠીમહો તે દિવસે હળ અથ કરે છે.

૭. ‘મહાપુરાણ’-અંતર્ગત ‘ધર્મારણ્ય’ માં ચૈત્ર સુદ આઠમને દિવસે હવન અને ઉત્સવ કરવાનું લખ્યું છે :

લિંબળ માતા જો કે જ્યેષ્ઠીમલ્લોની કુળદેવી છે, છતાં મૂળે મોઢ બ્રાહ્મણો હોવાને કારણે તેઓ મોઢની માતંગી માતાને પણ પોતાની કુળદેવી ગણે છે. કેટલાક સમય પહેલાં એક જ્યેષ્ઠીમલ્લે મોઢેરાનો સંઘ પણ કાઢ્યો હતો. મોઢ બ્રાહ્મણોના આખા સમુદાયનો વિચાર કરતાં તેઓ લિંબળ માતાને ગામની રક્ષાદેવી ગણે છે. લિંબળનો 'પાલિની'—રક્ષાદેવી તરીકેના ઉલ્લેખ 'મલ્લપુરાણ'માં પણ છે (જુઓ પૃ. ૩૫).

પહેલાં દશેરાના દિવસે દેવમાલમાં જ્યેષ્ઠીમલ્લોના મુખ્ય અખાડામાં કુરતી થતી. આજે તો એ અખાડો તદ્દન બિરમાર હાલતમાં

ચૈત્રમાસે સિતાષ્ટમ્યાં પૂજનીયા વિશેષતઃ ।

ઉત્સવશ્ચાપિ કર્તવ્યો વિપ્રાણાં મોજનૈઃ શુભૈઃ ॥

દ્વોમસ્ત્ર પ્રકર્તવ્યો દેવીસૂક્તવિશેષતઃ ।

પશુપુષ્પાર્ધૂપૈશ્ચ ગન્ધદીપૈસ્તથોત્તમૈઃ ॥

નૈવેદ્યૈર્વિધૈર્મિષ્ટૈઃ શર્કરાપૂષ્પકાદિભિઃ ।

માષાન્નૈઃ પાચસૈશ્વેવ પાનૈશ્વેવ ગુહાસૈવ ॥

ગાનૈશ્વેવ તથા નૃત્તૈસ્તોત્રપાઠૈસ્તથોત્તમૈઃ ।

પૂજિતા પરયા ભક્ત્યા સર્વકામપ્રદા ભવેત્ ॥

અકૃતે પૂજને હાનિં કરોત્યેવ ન સંશયઃ ।

બ્રાહ્મણૈઃ સર્વવર્ણૈશ્ચ સર્વથા સર્વમિચ્છુભિઃ ।

લિમ્બજા પૂજિતા ચૈસ્તુ તે ભવન્તિ મહાધનાઃ ॥

—અધ્યાય ૫૬, શ્લોક ૨૮-૩૨

ઉત્સવતિથિના આ ભેદ વિશે મારું એવું અનુમાન છે કે લિંબળ માતાના જુના મંદિરમાં મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા ચૈત્ર સુદ આઠમના દિવસે થઈ હશે, એથી 'ધર્મારણ્ય'માં એ તિથિનો ઉત્સવદિન તરીકે નિર્દેશ કરેલો છે. પણ ગામની વચ્ચે આવેલા, મુઠાબલે અર્વાચીન મંદિરમાં એ મૂર્તિની પુનઃપ્રતિષ્ઠા અસાદ સુદ બીજના દિવસે થઈ હશે, અને ત્યારથી એ તિથિએ ઉજવણી કરવાનું શરૂ થયું હશે.

છે અને ત્યાં કોઈ વ્યાયામ માટે જતું નથી. ઉત્તર ગુજરાતમાં લેહિઆ પાટીદારોની જનના ઉતારા આગળ જઈ, સાધારણ કુસ્તીનો દેખાવ કરીને જ્યેષ્ઠીમહલ એક કપિયો દાપુ' અને જમણ લેતા એટલો જૂના સમયનો એક અવશેષ બાકી રહ્યો હતો. પરંતુ ત્રણેક વર્ષ ઉપર જ્યેષ્ઠીમહલ જ્ઞાતિએ દુનિયા ડરીને આ રિવાજ બંધ કર્યો છે. અમારો જ્યેષ્ઠીમહલ કાને સોનાની વાળી અને બન્ને હાથે કાંડા ઉપર સોનાનાં કડાં પહેરતા એમ કહે છે, પણ વર્તમાનકાળમાં માત્ર ગણતરીનાં કુટુંબોના અપવાદને બાદ કરીએ તો ગરીબી એટલી બધી છે કે બાળકો ખેતીનું કામ કરતાં અટકે એ અસંભવ લાગવાથી દેહમાલના લોકોએ ફરજિયાત કેળવણી પોતાને લાગુ પડે નહિ એ માટે પોતાના ગામની શાળા બંધ કરવા માટે કેટલાંક વર્ષ પહેલાં કેળવણી ખાતાને અરજી કરી હતી. જે કે બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન અને તે પછી ખેતી કરનાર વર્ગની આર્થિક સ્થિતિમાં સામાન્ય સુધારા થયો છે.

જ્યેષ્ઠીમહલમાં કોઈ પેટાન્યાતો કે ગોળ નથી. બધા જ 'જેઠીમહલ,' 'જ્યેષ્ઠી' કે 'જેઠી' તરીકે ઓળખાય છે ગુજરાત અને કચ્છ-કાઠિયાવાડના જ્યેષ્ઠીમહલમાં પરસ્પર કન્યા આપવા લેવાનો વહેવાર છે.

જ્યેષ્ઠીમહલોનાં અત્યારે મળતાં દશ ગોત્ર અને શાખાઓ નીચે પ્રમાણે છે :

ગોત્ર	શાખા
કાશ્યપ	અકડાતજ
શાંડિલ્ય	ખરંગા
મૌતમ	ઠાકરિયા
બારદાજ	ધારધવ

કોશિક	મહેતા
મર્ગ	ખાડોત
વસિષ્ઠ	આત્મશિયા
પિરપલાયન	ધૂપા
ભાર્ગવ	કેસાત
વિશ્વામિત્ર	મારુ

આમાં ગોત્રો વૈદિક આત્મણુ પરંપરાનાં છે, પરન્તુ શાખાઓ ને ને રજવાડાંમાં જ્યેષ્ઠીમહો બંધાદારી મહો તરીકે રહ્યા હશે તે ઉપરથી મોટા ભાગે આવેલી હોવી જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે.

આત્મણુ હોવા છતાં જ્યેષ્ઠીમહોમાં વિધવાપુનર્લભનો રિવાજ છે એ ગાંધપાત્ર છે. જ્ઞાતિઓમાં વિધવાપુનર્લભનો રિવાજ એ સામાન્યતઃ ઊતરતા સામાજિક દરજ્જાનો સૂચક ગણાય છે. ભવાઈ કરવાને લીધે અને જૈનાશ્રિત બનવાને કારણે તરગાળા અને ભોજક તરીકે ઓળખાયેલા શ્રીમાળી આત્મણુમાં પણ વિધવાપુનર્લભનો રિવાજ છે, એની તુલના આ સાથે કરી શકાય.

ગુજરાતમાં જ્યેષ્ઠીમહો માંસાહારી નથી; ગુજરાત બહાર કેટલાક દાર-માંસ લે છે.

જ્યેષ્ઠીમહોની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ અત્યારે તદ્દન સાધારણ છે. ગુજરાતમાં કોઈ જ્યેષ્ઠીમહો અત્યારે દરબારી મસ્ત્ર હોય એવું જાણવામાં નથી. ગુજરાત બહાર ઉદયપુર અને કોટામાં તેઓ દરબારી મસ્ત્ર તરીકે છે. ગુજરાતમાંથી દક્ષિણમાં જઈને વસેલા જ્યેષ્ઠીમહો વડોદરામાં પહેલાં દરબારી મહો તરીકે હતા. કેળવણીની દૃષ્ટિએ પણ જ્યેષ્ઠીમહો ખૂબ પછાત છે અને મોટે ભાગે ખેતી કે ખેતીની મજૂરી કરીને ગુજરાત ચલાવે છે. કેટલાક પોલીસ ખાતામાં નોકરી કરે છે, અને બીજા કેટલાક વ્યાવાસિકશિક્ષક અને હાડવૈદ તરીકેનું કામ કરીને પહેલગાનીની જૂની પરંપરા કંઈક જુદા સ્વરૂપમાં

ચાલુ રાખી રહ્યા છે. થોડાક પરચૂરણ નોકરી કરે છે. એકંદરે જોતાં જ્યેષ્ઠીમહોએ પોતાનો જૂનો વારસો, સંસ્કાર અને ઇતિહાસ લગભગ ગુમાવ્યાં છે.

દક્ષિણ ભારતમાં જ્યેષ્ઠીમહો.

ગુજરાતમાં જે લગભગ લુપ્તપ્રાય બન્યું છે તે દક્ષિણ ભારતમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં જીવંત રહ્યું છે એ એક નોંધપાત્ર ઘટના છે. સોરાષ્ટ્રી અને ખેડાવાળા બ્રાહ્મણો તથા લાડ, મોઢ, ખડાવતા અને નાગર વાણિયા અને પટોળાં વણુનાર પાટણુના સાળવીઓની જેમ જ્યેષ્ઠીમહો પણ ગુજરાતમાંથી જૂના કાળમાં જઈને દક્ષિણમાં વસેલા છે. મોઢરાના પતન પછી અને ગુજરાતમાં મુસ્લિમ સત્તા સ્થાપિત થયા બાદ જ્યેષ્ઠીમહો ગુજરાતમાંથી દક્ષિણમાં ગયા હશે એવું કેટલાકનું અનુમાન છે, પરંતુ એ મને ઠીક લાગતું નથી. ગુજરાતમાં મુસ્લિમ સત્તાની સ્થાપના થઈ તેનાથી લગભગ પોણીબે શતાબ્દી પૂર્વે, ઈ. સ. ૧૧૨૯ (સં. ૧૧૮૫) આસપાસમાં, અત્યારના હૈદરાબાદ રાજ્યમાં આવેલ કલ્યાણીના ચૌકુકચ રામ સોમેશ્વર ત્રીજાએ રચેલા સંસ્કૃત ગ્રંથ 'માનસોદ્ધાસ'ના 'મહાવિનોદ' વિશેના પ્રકરણમાં જ્યેષ્ઠીમહોનો વિષયથી ઉલ્લેખ છે. એટલું જ નહિ પણ 'મહાવિનોદ'માં તમામ પરિભાષા તથા વિષયના નિરૂપણની પદ્ધતિ ગુજરાતમાં જ રચાયેલા 'મહાપુરાણ'ને બરાબર મળતી છે. એનો અર્થ એ થયો કે સં. ૧૧૮૫ અગાઉ એટલે કે સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્યકાળના પ્રારંભમાં અથવા તેનીયે પહેલાં ગુજરાતના જ્યેષ્ઠીમહો કર્ણાટક

૮. માર્કેપોલોના પ્રવાસવર્ણનમાં મહાબાર તરફ લાડ બ્રાહ્મણો હોવાનું લખ્યું છે. એ પણ લાડ-ગુજરાતના હશે કે જે કે અત્યારે ગુજરાતમાં લાડ વાણિયા જ છે, બ્રાહ્મણો નથી. પરંતુ જૂના સમયમાં કદાચ લાડ બ્રાહ્મણો પણ હોય.

પાટણના સાળવીઓની વસતી હૈદરાબાદ રાજ્યમાં જલના અને હેવળગામમાં મુખ્યત્વે છે. ત્યાં તેઓ 'પટવા' તરીકે ઓળખાય છે.

સુધી પહોંચી ગયા હતા. સિદ્ધરાજની માતા મયણદેવી કર્ણાટકની હતી, એટલે એ સમયમાં ગુજરાત અને કર્ણાટક વચ્ચે કેટલોક સંસ્કારવિનિમય થયો હશે અને ગુજરાતના જ્યેષ્ઠીમદ્ભો કર્ણાટકના રાજદરબારોમાં સ્થાન પામ્યા હશે. કર્ણાટક પાસેથી ગુજરાતને શું મળ્યું એ ચોક્કસપણે કહી શકાય એમ નથી; પરંતુ ગિલ્લી-દંડાની રમત અને સામાન્ય રીતે દેશ્ય ગણી કાઢવામાં આવતા, પણ વસ્તુતઃ કન્નડ ભાષાના એવા સંખ્યાબંધ શબ્દોનું ગુજરાતી ભાષામાં અસ્તિત્વ એ કર્ણાટકી સંપર્કના અવશેષ તરીકે આજે પણ મોજૂદ છે. ગુજરાતની મધ્યસ્થ રાજધાની પાટણમાં મુસ્લિમ સત્તાની સ્થાપના થવાને કારણે રાજ્યાશ્રય ઓછો થતાં જ્યેષ્ઠીમદ્ભોનો બીજો એક સમૂહ દક્ષિણ તરફ ગયો હોય એ અસંભવિત નથી, પરંતુ એ કરતાંયે વધારે જૂના કાળમાં તેઓએ સ્થળાન્તર કરેલું એના ઐતિહાસિક પુરાવા, ઉપર કંઈ તેમ, વિદ્યમાન છે.

દક્ષિણ ભારતના જ્યેષ્ઠીમદ્ભો મૂળે ગુજરાતના છે એ વાતનાં બીજાં કેટલાંક પ્રમાણો આજે પણ મળે છે. તેઓ પણ નિંબળ અથવા ત્રિંબળ દેવીને પોતાની કુળદેવી માને છે, નિંબળ દેવીની સહાયથી દેવમદ્ભની મુષ્ટિના પ્રહાર વડે વજ્રદંત દૈત્યનો વધ થયો હોવાની તથા દેવમણિના ટુકડા કરવાને કારણે જ્યેષ્ઠીમદ્ભોનું પતન થયું હોવાનાં દંતકથાઓ એમનામાં પણ પ્રચલિત છે. નિંબળ દેવીનાં મંદિરો મહેસૂર રાજ્યમાં એક કરતાં વધુ સ્થળે છે. ગુજરાતના

૯. મોઢની કુલદેવી માતાંગી તથા તેની બહેન શ્યામલ દેવીએ ધર્મારણ્ય ક્ષેત્રમાં બ્રાહ્મણ દંપતીઓને હોરાન હરનાર કર્ણાટ અથવા કર્ણાટક નામના દૈત્યને માર્યો હતો એવો પ્રસંગ ‘ધર્મારણ્ય’ પુરાણમાં વર્ણવેલો છે. દૈત્યનું નામ કર્ણાટક હોવાનું શું કારણ? મયણદેવીના રાજ્યકારભાર દરમિયાન શું કાઈ કર્ણાટકવાસી મોઢ બ્રાહ્મણોને ત્રાસ આપેલો હશે? અને તેને પાછળથી જેર કરવામાં આવ્યો હશે? આ માત્ર એક તર્ક છે.

જ્યેષ્ઠીમહોની જેમ તેઓ પણ સામાન્ય રીતે 'જેષ્ઠી' (=જેઠી) તરીકે ઓળખાય છે. તેઓ જનોઈ ધારણ કરે છે. તેમનામાં કેટલાક ધંધાને કારણે પોતાને 'મહાક્ષત્રિય' અથવા 'ચાણૂર મહા' તરીકે ઓળખાવે છે, પરંતુ તેઓ બ્રાહ્મણ જ છે એ વસ્તુ તેમનાં ગોત્રો જેવાં કે અગસ્ત્ય, આત્રેય, માર્ગ્ય, ગૌતમ, કાશ્યપ, માંડવ્ય, પરાશર, શાંડિલ્ય, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર ઇત્યાદિ ઉપરથી નક્કી થાય છે. ('માઈસોર ટ્રાઇબ્સ એન્ડ કાસ્ટ્સ,' ભાગ ૩, પૃ. ૪૭૨-૭૪)

અત્યારે દક્ષિણમાં જ્યેષ્ઠીમહોની વસતી મુખ્યત્વે મ્હૈસૂર રાજ્યમાં છે. ગુજરાતના જ્યેષ્ઠીમહોથી ઊલટું જ, સામાજિક દષ્ટિએ તેઓ ઊંચા ગણાય છે. તેઓ તેલુગુ અથવા કન્નડ ભાષા બોલે છે, પણ તે સાથે પ્રાકૃતમાંથી ઊતરી આવેલી 'મહા' અથવા 'મહાભાષા' નામની એક વિશિષ્ટ બોલી પણ વાપરે છે.^{૧૦} આ 'મહા' બોલી વિશે સર જ્યોર્જ ગ્રિયર્સનના 'હિસ્ટોરિકલ સર્વે' આફ ઇન્ડિયા'માં કંઈ નોંધ નથી તેમજ બીજી રીતે પણ એનો નમૂનો મેળવવાનું મારાથી બન્યું નથી; નહિ તો દ્રાવિડ પ્રદેશમાં વસેલા સૌરાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણોની ભાષામાંથી ગુજરાતીનાં લક્ષણો તારવી શકાયાં છે તેમ (આ માટે જુઓ 'પ્રસ્થાન', વૈશાખ સં. ૧૯૮૨માં અધ્યાપક નગીનદાસ પારેખનો લેખ 'મુહૂર્ત ગુજરાતની એક વિસારે પડેલી પ્રાચીન શાખા.' સૌરાષ્ટ્રીઓ વિશે વિગતથી માહિતી આપતા બીજા એક લખાણ માટે જુઓ 'પ્રજ્ઞાંકુ' સાપ્તાહિકના સુવર્ણાંકમાં શ્રી. રતનમણિરાવ

૧૦. 'મહાપુરુષ' માં એક સ્થળે મહોની વિશિષ્ટ પરિભાષાને 'મહાભાષા' નામ આપ્યું છે :

ચોડિલમ્નો મવેત્ કથિત્ સપ્તત્રિણદિમે ગુણાઃ ।

કથિતા લૌકિકૈઃ શબ્દૈસ્તથોક્તા મહાભાષયા ॥

(અધ્યાય ૫, શ્લોક ૮)

ભીમરાવનો નિબંધ 'દ્રાવિડ દેશમાં ગુજરાતીએ અને સૌરાષ્ટ્રી બ્રાહ્મણો.') આ 'મહલુ' ભાષા વિશે પણ થઈ શક્યું હોત અને એ રીતે જ્યેષ્ઠીમહલોના ગુજરાતી મૂળનું વધુ એક પ્રમાણ મેળવી શકાયું હોત.

શિવાજીના સમયમાં જ્યેષ્ઠીમહલો તાંજેરમાં હતા. ત્યાં તેઓ તાંજેરના રાજાની સેવામાં હતા અને મુખ્યત્વે ખજાનાની ચોકીનું કામ કરતા. પરંતુ તાંજેરના રાજાનો નાશ થયા પછી ઘણાખરા જ્યેષ્ઠીમહલોએ મહેસૂર અને બીજાં દેશી રાજ્યોમાં વસવાટ કર્યો.

દક્ષિણ ભારતમાં પણ જ્યેષ્ઠીમહલો ધંધાદારી મહલો અને કસરતખાને છે. તેઓ માલીસ કરવાનું અને હાડકાં ખેસાડવાનું કામ પણ કરે છે. જૂના સમયમાં તેઓ પૈકી કેટલાકે જલ્લાદ તરીકે પણ કામ કરતા, અને વધ્ય મનુષ્યની ગરદન એક જ આંચકાથી બાંગી નાખી તેનો વધ કરતા. આ રીતે ટીપુ સુલતાન સાથેની છેલ્લી લડાઈ દરમિયાન જનરલ મેથ્યુસની ગરદન જ્યેષ્ઠીમહલ પાસે બાંગી નાંખાવવામાં આવી હતી. ('કોસ્ટસ એન્ડ ટ્રાઇબ્સ ઓફ સધર્ન ઇન્ડિયા', પૃ. ૪૫૭)

આત્યારે પણ મહેસૂર રાજ્યના જ્યેષ્ઠીમહલો પોતાની જૂની મહલવિદ્યા ઘણે અંશે જાળવી રાખ્યા છે. દશેરાના ઉત્સવ પ્રસંગે તેઓ દરબારમાં આવી અંગકસરતોનું પ્રદર્શન કરે છે. એ સમયે તેમને દસ દિવસ સુધી મફત ભોજન આપવામાં આવે છે અને ત્યાર પછી તેઓ દરબાર તરફથી યોગ્ય ભેટ સ્વીકારીને પોતપોતાને સ્થાને પાછા ફરે છે. તેઓમાંના કેટલાક સરકારી નોકરીમાં છે અને કેટલાક ખેતી તથા વેપારમાં જોડાયા છે. આજે પણ તેઓ સરકારી ઇનામો જમીનો ધરાવે છે.

દક્ષિણ ભારતના જ્યેષ્ઠીમહલોમાં વજ્રમુષ્ટિ નામની એક વિશિષ્ટ પ્રકારની કુસ્તી પ્રચલિત હતી, જે 'બોક્સિંગ' અને મહાયુદ્ધનું મિશ્રણ હતી. એ કુસ્તી કરતાં હરીફ પોતાના હાથમાં 'વજ્રમુષ્ટિ'

નામનું એક હથિયાર રાખતા. આથી આ પ્રકારનું મલ્લયુદ્ધ કરનારા કુરતીયાઓ પણ ‘વજ્રમુષ્ટિ’ તરીકે ઓળખાતા. ગુજરાતના ન્યેષ્ઠી-મલ્લોને આ પ્રકારના હથિયારની જાણ નથી તેમજ તેઓ પૈકી કોઈની પાસે આવું હથિયાર હોવાનું જાણવામાં નથી; એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે ‘વજ્રમુષ્ટિ’ સહિતના દ્વંદ્વયુદ્ધનો ઉદ્ભવ કદાચ ન્યેષ્ઠીમલ્લો ગુજરાતમાંથી દક્ષિણમાં ગયા ત્યાર પછી થયો હશે. ‘માનસોદ્ધાસ’માં પણ મલ્લકુરતી કે દ્વંદ્વયુદ્ધના નિરૂપણમાં કયાંય ‘વજ્રમુષ્ટિ’નો ઉલ્લેખ નથી. એટલે સાદી મલ્લકુરતીનો એ પ્રકારનો વિકાસ પછીના સમયમાં થયો હોય એ શક્ય છે. જો કે ‘મલ્લપુરાણ’-માં એક સ્થળે (અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૪૯; જુઓ આ પુસ્તિકાનું પૃ. ૩૮-૩૯) મલ્લયુદ્ધ કરતાં હાથની આંગળીઓ ઉપર દોરીથી બાંધવાના આયુધનો ઉલ્લેખ છે. સંભવ છે કે એ વજ્રમુષ્ટિ હોય. જો એમ હોય તો આ વિધાન ફેરવવું પડે ખરું.

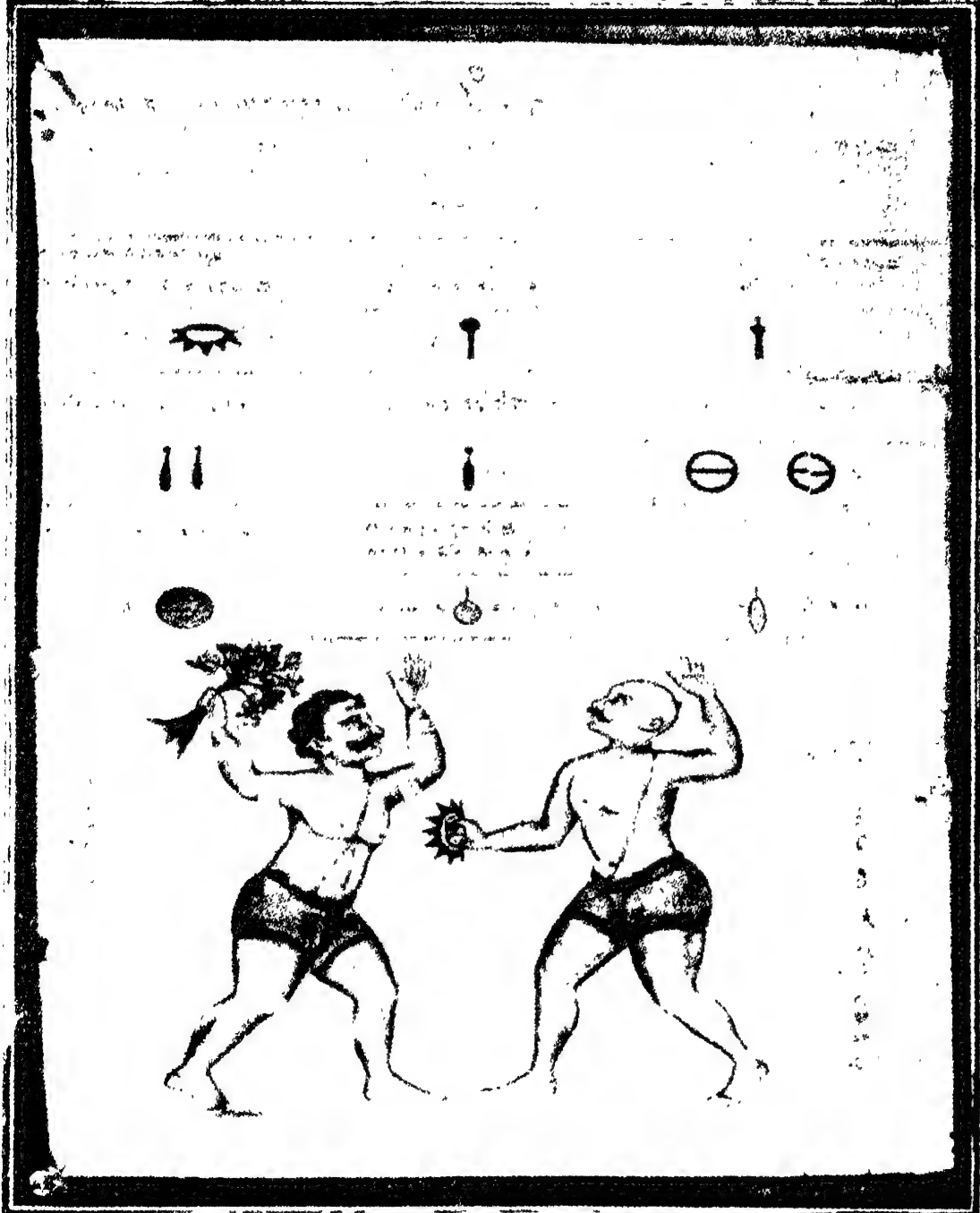
દક્ષિણ ભારતના ન્યેષ્ઠીમલ્લોનાં કસરતનાં ઉપકરણો તથા વજ્રદંત અને દેવમલ્લના યુદ્ધનો એક ચિત્રપટ મૈસૂરમાંથી મળેલો છે. આ પ્રકારનો જાણવામાં આવેલો આ એક જ ચિત્રપટ છે. ચિત્રની સાથે કન્નડ ભાષામાં સમજૂતી પણ આપેલી છે, જેનો ગુજરાતી અનુવાદ મને શ્રી. પદ્મનાભ જૈનીએ કરી આપ્યો હતો.

ચિત્રમાં શીર્ષક નીચે પ્રમાણે કરેલું છે: “શ્રાંતિનિબળશક્તિ વિજ્ઞાન દેવમલ્લ પ્રસન્ન. મલ્લયુદ્ધને લગતાં આયુધો અને ઉપકરણોનું વિવરણ.” એ પછી ઉપરથી પહેલા ખાનામાં ડાબી બાજુએ પહેલું સાત દાંતાવાળી વજ્રમુષ્ટિનું ચિત્ર છે, અને તેની ઉપર લખ્યું છે : “વજ્રદંતાસુરના સંહારમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વજ્રમુષ્ટિ” (કેમકે દેવમલ્લે વજ્રદંતનો વધ કર્યો ત્યાર પછી એની છાતીના હાડકામાંથી વજ્રમુષ્ટિ બેનાવવામાં આવી હતી એવી કથા છે). વજ્રમુષ્ટિના ચિત્રની ડાબી બાજુએ ‘જ’ અને જમણી બાજુએ ‘કતા’ અક્ષર લખેલા છે, પણ આ ‘જ’કતા’ શબ્દનો અર્થ સમજી શકાતો નથી. પહેલા ખાનામાં

વજ્રદંત અને દેવમહિનું યુદ્ધ

તથા

અયેષ્ઠીમહિનાં ઉપકરણ

[મેસૂર રાજ્યની અનુજ્ઞાથી ઉપકાર સાથે]

વચ્ચે મદાનું ચિત્ર છે અને તેની ઉપર “અંગકસરત માટે મદા” એવા શબ્દો લખ્યા છે. પહેલા ખાનામાં જમણી બાજુએ મલખંબનું ચિત્ર છે અને તેની ઉપર “અંગસાધન માટે સ્તંભ” એમ લખ્યું છે.

વચ્ચેના ખાનામાં ડાબી બાજુએથી પહેલી આકૃતિ જે મગદળની છે, અને તે ઉપર “અંગસાધન માટે નીલા (મગદળ)” એમ લખ્યું છે. વચ્ચેમાં બીજા પ્રકારના એક મગદળની આકૃતિ છે, તે ઉપર “અંગસાધન માટે દિન્ના (બીજા પ્રકારનો મગદળ)” એવા શબ્દો છે. મદાથી માંડીને અહીં સુધીની આકૃતિઓની ડાબી બાજુએ ‘મ’ અને જમણી બાજુએ ‘રા’ એમ ‘મરા’ શબ્દ છે, પણ તેની સૂચકતા સમજાતી નથી. આજે પણ દ્રાવિડ પ્રદેશના જ્યેષ્ઠીમલ્લો કસરત કરતાં જોરથી ‘રામ! રામ!’ ઉચ્ચાર કરે છે, એ ‘રામ’ શબ્દ તો અહીં ઉલટાવીને નહિ લખ્યો હોય? વચ્ચેના ખાનામાં જમણી બાજુએ જે પથ્થરનાં ચક્રો છે, તેમની વચ્ચેમાં પકડવા માટે એક આડો પાટો છે. આ આકૃતિ ઉપર “અંગસાધન માટે સાગ્રાગળુ(?)” એમ લખ્યું છે. બન્ને પથ્થરોની વચ્ચેમાંના ઝીણા અક્ષર બરાબર વાંચી શકાતા નથી. પકડવા માટેનો પાટો છે, એટલે આ ઉપકરણ ‘વેષ્ટ લિક્ષ્ટિંગ’ માટેનાં હશે. બાકી દક્ષિણના જ્યેષ્ઠીમલ્લોમાં આ પ્રકારના પાટા વિનાના, લગભગ ઘંટીના પદ જેવા ગોળ પથ્થરો ગળામાં પહેરીને ખેઠક કરવાની પ્રણાલિકા આજે ચાલુ છે.

સૌથી નીચેના ખાનામાં ડાબી બાજુએથી પહેલી એક ગોળ પથ્થરની આકૃતિ છે. તેની ઉપર “અંગસાધનમાં ખભા ઉપર રાખવા માટે સાંગરા(?)” એ શબ્દો લખ્યા છે. આકૃતિની એક તરફ ‘ક’ અને બીજી તરફ ‘લ્લુ’ અક્ષર લખ્યો છે; ‘કલ્લુ’નો અર્થ પથ્થર થાય છે. નીચેના ખાનામાં વચ્ચે એક થેલીની આકૃતિ છે, અને તેની ઉપર “અંગસાધનમાં ઘા કરવા માટેની થેલી” એવા શબ્દો લખ્યા છે. આકૃતિની બાજુમાં “પથ્થરની થેલી” એમ લખ્યું છે, એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે મલ્લવિદ્વાન પ્રારંભિક અભ્યાસીને

વજ્રમુષ્ટિયુદ્ધના દાવપેચ શીખવવા માટે સામે જીવતો હરીક નહિ, પણ આવી પથથે ભગેલી થેલી રાખવામાં આવતી હશે. 'બ્રાહ્મસિંમ' શીખનારાઓ પણ પોતાની સામે રેતીની થેલી રાખે છે એ જાણીતું છે. નીચેના ખાનામાં જમણી તરફ બીજ એક થેલીની આકૃતિ છે અને તેની ઉપર "શરીર ઉપર ફેરવવા માટેની થેલી" એમ લખ્યું છે. આકૃતિની બાજુએ 'પથથરની થેલી' એ પ્રમાણે સમજૂતી આપી છે.

સૌથી નીચે વજ્રહંતાસુર અને દેવમઘના યુદ્ધનું ચિત્ર છે. વજ્રહંત અને દેવમઘની પુરાણકથાનો સાર આ નિબંધના પ્રારંભમાં જ આપેલો છે. અહીં ડાબી તરફ હાથમાં ઝાડ સાથે વજ્રહંતાસુર છે. ત્યાં 'વજ્રહંતાસુર' એ પ્રમાણે નામ પણ લખ્યું છે. જમણી તરફ હાથમાં વજ્રમુષ્ટિ સાથે દેવમઘ છે. દેવમઘની આકૃતિની બાજુએ 'દેવમઘ અહમ્માનસપુત્ર અયોનિજ' એવા શબ્દો લખ્યા છે. બન્નેના ખભે જોતાં છે. પુરાણકથા અનુસાર વજ્રહંતના વધ પછી એના હાડકામાંથી વજ્રમુષ્ટિ તૈયાર કરવામાં આવી હતી; ઉપર વજ્રમુષ્ટિની આકૃતિની સમજૂતીમાં પણ ચિત્રકારે એ વસ્તુનો નિર્દેશ કરેલો છે. છતાં અહીં દેવમઘના હાથમાં વજ્રમુષ્ટિ આપેલી છે એ એક પ્રકારનો પૌર્વાચર્યવિરોધ છે.

આ ચિત્રપટ આશરે બસો વર્ષ જૂનો જણાય છે. જે યુદ્ધનું ચિત્રકારે આલેખન કર્યું છે એ જો કે પુરાણકથાગત છે, પરંતુ જૂના કાળના જ્યેષ્ઠીમઘોના દેખાવનો અને તેમના વજ્રમુષ્ટિયુદ્ધનો ઠીક ઠીક ખ્યાલ એ ઉપરથી આવે છે.

આ ચિત્રપટને બાજુએ રાખીએ તોપણ ખાસ કરીને ઈસ્વી સનના અરાદમા સૈકાનાં અંતના અને ઓગણીસમા સૈકાના પ્રારંભના, જ્યેષ્ઠીમઘોની રમતોના કેટલાક અહેવાલો દક્ષિણ ભારતમાં જળવાઈ રહ્યા છે, તે એ સમયની એમની રિથિતિ સમજવામાં મદદગાર થાય છે. એવા થોડાક અહેવાલો અહીં રસપ્રદ થઈ પડશે.

દીપુ સુલતાનના એક અંગ્રેજ કેદી જેમ્સ રકરીએ શ્રીરંમ-
પદ્મમાં સુલતાન આગળ થયેલી કુસ્તીઓનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન
આપ્યું છે :

જેદ્દી(=જેડી)આને હલેજી મોઠલવામાં આવે એટલે તેઓ પોતાના
હસ્તાદોને મોખરે રાખીને આવતા, તથા દરેક વખતે ઠેઠ જમીનનો સ્પર્શ
થાય તેવી રીતે અદ્યપૂર્વક સલામ કરીને તેઓ એકબીજા અખાડાવાળાની
સામે કુસ્તી માટે ગોઠવાઈ જતા. તેઓ પોતાના જમણા હાથ ઉપર
પોલાદના ચાર દાંતાવાળી લાકડાની વજ્રમુષ્ટિ પહેરી લેતા. વજ્રમુષ્ટિના
ચાર દાંતા તેમની આંગળીઓના પાછલા સાધા ઉપર જરાબર જડાઈ જતા;
અને એ રીતે જ્યારે તેઓ પોતાની મૂઠી બંધ કરતા ત્યારે દેખાવ ખૂબ
ભયંકર લાગતો. તેમનાં ગાયાં મૂંડાવેલાં હતાં, શરીર ઉપર તેલમર્દન
કરેલું હતું અને તેઓએ માત્ર એક દ્વંડો નાંગિયો પહેરેલો હતો. હરીફ-
ને સામસામા ખડા કરવામાં આવે અને દીપુ તરફથી સંકેત કરવામાં
આવે એટલે તેઓ પોતાના ગળામાં પહેરેલી માળાઓનાં પુખ્તો એકબીજા
ઉપર વેરીને કુસ્તીને પ્રારંભ કરતા; તથા પોતાના જમણા હાથે પહેરેલું
પેલું તોફાની શસ્ત્ર જે માંસ ભિતરડી લેવામાં અને પુખ્ત રક્તપાત કરવામાં
કદી પણ નિષ્ફળ જતું નહોતું તેનો પ્રહાર હરીફ ઉપર કરવાની તક
શોધતા. કેટલાક હરીફોના દ્વંડયુદ્ધનો તો તત્કાળ પ્રારંભ થતો. તેમને
પોતાના હરીફના શરીરના પ્રત્યેક અંગને પકડમાં લેવાનું શીખવવામાં
આવેલું હતું, અને મહલકુસ્તીને સંબંધ હતો ત્યાંસુધી તો તેઓ હરીફના
પ્રત્યેક અંગથી સુપરિચિત હતા. કોઈને હરીફના અંગનાં એવી પકડ
મળી જાય કે જે સામે હરીફ સાવચેત રહી શક્યો ન હોય, તો એનો
વિજય થતો. તેઓ ઘણીવાર પરસ્પરના હાથપગ પણ બાંગી નાખતા.
એમાંનો કોઈ દ્વંડયુદ્ધમાં સિધિલ થઈ જાય તો તેને વેગીલો બનાવવાને
ઉપાય પણ દીપુ પાસે હતો, કેમકે બન્ને હરીફોની પાછળ કદાવર શરીર-
વાળા જે માણસો હાથમાં એવાં હથિયારો લઈને બિલા રહેતા, જેના
પ્રયોગથી પેલો માણસ તુરત જ સાવચેત થઈ જતો. દીપુની ઇચ્છા હોય
ત્યાંસુધી એમને લડતું પડતું, સિવાય કે તેઓ તદ્દન અશક્ત બની ગયા

હોય. જે તેઓએ પોતાનું કાર્ય સારી રીતે કર્યું હોય તો સામાન્ય રીતે તેમને પાઘડી અને શાલની ભેટ આપવામાં આવતી, અને એ ભેટની ભલે પણ તેમણે જતાવેલી નિપુણતા અનુસાર ચડતીઊતરતી રહેતી. ('ધી કેપ્ટિવિટી, સફરિંગ્ઝ એન્ડ એરફેપ ઓફ જેમ્સ રહરી'; એના અવતરણ માટે જુઓ 'હાર્દસ એન્ડ દ્રાઇવ્સ ઓફ સધન' ઇન્ડિયા,' પૃ. ૪૫૯)

વિશ્વસ નામે બીજો એક અંગ્રેજ લેખક મર્ષ સ્કીના પ્રારંભમાં મહેસૂરમાં થતી જ્યેષ્ઠીમહોત્સવીની રમતો વિશે નીચે પ્રમાણે પ્રમાણજૂત અહેવાલ આપે છે:

મહાનવમીનો ઉત્સવ (આસો માસના) શુક્લપક્ષની નવમી તિથિએ ઊજવાય છે. એને સુપ્રસિદ્ધ પાંડવોના ઇતિહાસના એક મહાન પ્રસંગની સંવત્સરી લેખવામાં આવે છે. મહેસૂરના વર્તમાન રાજા તરફથી આ ઉત્સવની ઉજવણી ઘટતા દબદબા સાથે થાય છે અને લાગલાગટ નવ દિવસ સુધી અનેક પ્રકારની રમતોની રજૂઆત તેની આગળ કરવામાં આવે છે. હું માનું છું કે મહેસૂર એ દક્ષિણ ભારતમાં એકમાત્ર એવા પ્રદેશ છે, જ્યાં આ રસપ્રદ પણ ફર રમતો રજૂ કરતી 'જેટી' (=જેઠી)ની સંસ્થા તેના પૂર્ણતર સ્વરૂપમાં જળવાઈ રહેલી છે. જેમણે આજી ગુલાબી રંગનો માત્ર નંગિયો પહેરેલો છે એવા હરીફો પોતાના જમણા હાથને એક શસ્ત્ર વડે સજ્જ કરે છે, જેને વધારે ખંધમેસતા નામના અમાવે આપણે ~~અથવા~~ અથવા 'પોલાદી મોજુ' કહીશું; જે કે એ નામના રોમન શસ્ત્રથી તો એ જુદું જ છે. હાથ ઉપર ખરાબર ખંધ મેસે એવા ભેંસના સિંગડાનું એ શસ્ત્ર બનેલું છે, અને તેની ઉપર અત્યંત તીક્ષ્ણ દાંતા જેવી ચાર અણીઓ ખેસાડેલી હોય છે. એ ચાર દાંતા ચાર આંગળીઓ ઉપર આવી જાય છે, અને પાંચમો વધારે લાંબો દાંતો ટચલી આંગળી પાસે બાકીના ચાર દાંતાથી કાટખૂણે રહે છે. આ શસ્ત્રને હાથ ઉપર યોગ્ય રીતે પહેરી લેવામાં આવે એટલે ગમે તે સામાન્ય શક્તિવાળો માણસ પણ માત્ર એક જ પ્રકારથી પોતાના હરીફનું માથું ચીરી નાખી શકે. પરંતુ એમાં આંગળીઓ આ શસ્ત્ર દ્વારા જ કાર્ય કરી શકે છે; એ શસ્ત્ર આંગળીઓ ઉપર નીચલી બાજુથી પહેલા અને બીજા વેઠાની વચ્ચે સમાંતરે એવી રીતે ખંધવામાં આવે છે કે બધીયે આંગળીઓના પહેલા સાધા

તોડી નાખવાનું જોખમ ખેડયા સિવાય હરીફ ઉપર ગંભીર પ્રહાર કરી શકાતો નથી. આ પ્રમાણે શસ્ત્રસજ્જ થઈને તથા પુષ્પમાળાઓના અલંકાર ધારણ કરીને, ઉત્સવના યોજકોએ નક્કી કર્યા પ્રમાણેની હરીફ જોડીઓએ પછી એક મેદાનમાં આવે છે; તેમનાં નામ અને રહેઠાણ જાહેર કરવામાં આવે છે; અને એ પછી હાથીદાંતના સિંહાસન ઉપર બેઠેલા રાજાને તથા જાળીઓની પાછળ બેઠેલી અંતઃપુરની સ્ત્રીઓને પ્રણામ કરીને, પોતાની પુષ્પમાળાઓનાં પુષ્પો મનોહર રીતે અખાડા ઉપર વેરતાં વેરતાં તેઓ દ્વંદ્વયુદ્ધનો આરંભ કરે છે. આ દ્વંદ્વયુદ્ધ એ મહલકુસ્તી અને, જે એને ‘બોક્સિંગ’ નામ આપી શકાય તે, ‘બોક્સિંગ’નું મિશ્રણ છે. એમાં માત્ર મસ્તક સિવાય બીજા કોઈ અંગ ઉપર પ્રહાર કરવા દેવામાં આવતો નથી. દ્વંદ્વયુદ્ધ પૂરું થાય ત્યાર સુધીમાં ઘણીવાર જાનને હરીફો મસ્તકથી તે નીચે અખાડાની જમીન સુધી લોહીઝરતા માલૂમ પડતા. જ્યારે બેમાંથી એક હરીફનો વિજય થયેલો દેખાતો અથવા દ્વંદ્વયુદ્ધ વધારે લગ્ન કરે સ્વરૂપ પકડતું ત્યારે રાજાની તહેનાતમાં બેઠેલા મધ્યસ્થો હરીફોને ભેટ તરીકે આપવા માટેની પાઘડીઓ અને વસ્ત્રો ફેંકીને યુદ્ધ બંધ રાખવાનું સૂચન કરતા. ૧૧ દ્વંદ્વયુદ્ધ છૂતીને પોતે તાજગીભર્યા જ પાછા જાય છે એમ જતાવવા માટે વિજેતા ઘણીવાર ચારપાંચ ગુલાંટ લગાવીને અખાડામાંથી બહાર નીકળી જતો. ‘જેટ્ટી’ પાંચ શ્રેણિમાં વહેંચાયેલા છે, અને વિજયના પુરસ્કાર રૂપે વિજેતાને સામાન્ય રીતે ઉપરની શ્રેણિમાં ચડાવવામાં આવે છે. પ્રથમ શ્રેણિવાળાઓને પુરસ્કાર પણ વધારે ઉચ્ચ પ્રકારનો આપવામાં આવે છે, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તેઓને આ ઉત્સવના યોજકની પદવીએ ચડાવવામાં આવે છે. (વિદ્વસના ‘હિસ્ટોરિકલ સ્કેચિઝ;’ એના

૧૧. ચૌકુકચરાજ સોમેશ્વરવિરચિત ‘માનસોદ્ધાસ’—અંતર્ગત ‘અંકવિનોદ’ વિશેના પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરનાર હરીફોની વચ્ચે રાજાએ પોતાનો દંડ રાખવો અને એ દંડ લઈ લેવામાં આવે એટલે હરીફોએ યુદ્ધ શરૂ કરવું. જ્યારે તેઓ જીતેલ અને લોહીકુહાણ થઈ જાય ત્યારે તેમને અટકાવવા માટે રાજાએ ફરી પાછા વચમાં દંડ મૂકવો. તેણે વિજેતાઓને વસ્ત્રકાંચનાદિ તથા વૃત્તિ આપવાં, અને મરી જાય તેનાં સંબંધીઓનાં ભરણપોષણ અર્થે તથા પરલોકની ક્રિયા માટે કૃપાદાન આપવું. (‘માનસોદ્ધાસ,’ ભાગ ૨, પૃ. ૨૨૮-૨૯)

અવતરણ માટે જુઓ 'માઈસોર દ્રાઈડ્રસ એન્ડ કાર્દેસ', ભાગ ૩, પૃ. ૪૭૮-૭૯)

ગુજરાતના જ્યેષ્ઠીમહા કે જોડીઓની પ્રાચીન મહાવિદ્યાની પરંપરા આ પ્રમાણે દક્ષિણ ભારતમાં વધારે સારી રીતે જળવાઈ રહેલી હતી. વડોદરાના મહારાજા ખંડેરાવ ગાયકવાડ જેઓ મહાવિદ્યાના શોખીન તેમજ કદરદાન હતા તેમણે દક્ષિણમાંથી વજ્રમુષ્ટિ જ્યેષ્ઠીમહાને ખોજાવીને વડોદરાના દરબારમાં રાખ્યા હતા. આજે પણ કાનડી અને તેલુગુ ખોજનારાં ક્રેટલાંક જ્યેષ્ઠી કુટુંબો વડોદરામાં છે, અને તેઓ પોતાને મૂળ ખોદેરાના મોઢા બ્રાહ્મણો તરીકે ઓળખાવે છે.

વડોદરાના દરબારમાં પણ વજ્રમુષ્ટિઓનાં દંદયુક્ત થતાં, એવા એક દંદયુક્તનું કોઈ અગ્રેજ કરેલું વર્ણન આપણને મળે છે:

અત્યાર સુધી વર્ણવેલી કુસ્તીઓ કરતાં વધારે ભયંકર પ્રકારની બીજી એક કુસ્તી જે આજકાલ માત્ર વડોદરામાં જ જોવા મળે છે તે 'નખી શ્રી કુસ્તી' નામથી ઓળખાય છે. લગભગ નવન શરીરવાળા તથા છાગાં અને પુષ્પમાળાઓથી અલંકૃત થયેલા હરીફો એમાં અંકબીજને શિંગડાના બનાવેલા નખ વડે ચીરી નાખે છે. આ નખ અઘાઉ પોલાઈના બનાવવામાં આવતા, અને હરીફો પૈકી કોઈ એકનું તેથી અચૂક મરણ થવું; પરંતુ અર્વાચીન કાળમાં એને જંગલી રીત ગણીને એનો ઉપયોગ બંધ કરવામાં આવેલો છે. અત્યારે ઉપયોગમાં છે તે નખ તો મેં 'કલુ' તે પ્રમાણે શિંગડાના હોય છે અને બંધ મૂઠી ઉપર તે ચામડાની વાંચરીથી બાંધવામાં આવે છે. આ પ્રકારનું દંદયુક્ત જોવા માટે હું એક જ વાર હાજર રહ્યો હતો, કેમકે એ ભયંકર દૃશ્ય જોઈને મારું હૃદય એટલું દ્રવિત થઈ ગયું હતું કે ફરી વાર જવાને હું તૈયાર નહોતો. પ્રવાહી ભાગ તથા ભાંજ-મિશ્રિત અક્ષીણથી મત્ત થયેલા કુસ્તાબાજે જ્યારે એકબીજા ઉપર પ્રતી નખ છે ત્યારે તેમના ઝનૂનને કોઈ સીમા હોતી નથી. જેના દંડનો નસો ઉશ્કેરાટથી ફૂલી ગયેલી છે એવા રાજ ઝનૂની માનંદથી ભરેલી આંખોથી ઉત્તેજનાપૂર્વક આ દૃશ્ય જુઓ છે કે એ શાન્ત રહી શકતા નથી, પણ પોતાના

હાવલાવોથી કુસ્તીખાનેની કાચંશીલતાનું અનુકરણ કરે છે. અખાડો લોહીથી છવાઈ નય છે, હારેલા હરીફને ત્યાંથી ઉપાડી જવામાં આવે છે, અને કપાળ ઉપરની આમડી બેખડીને લટકતી હોય છે એવી સ્થિતિમાં વિજેતા મલ્લ રાજ સમક્ષ આવીને પ્રણામ કરે છે, એટલે રાજ ઉત્તમ મોતીનો હાર તેના ગળામાં પહેરાવે છે તથા મૂલ્યવાન વસ્ત્રોથી તેનું ઉઘાડું શરીર ઢાંકી દે છે. એક પ્રસંગથી તો મને એટલી ખબર ધૂણા થઈ કે મારા એકદમ આલ્યા જવાથી ગાયકવાડ ઉપર શી અસર થશે એનો વિચાર કર્યા સિવાય હું એકાએક આલ્યો ગયો. કુસ્તીખાને પેઢી એક, જે ભાંગ પીવાથી અર્ધમૃત સ્થિતિમાં હતો તેણે ચર્યાતના કેટલાક પ્રહારો પડ્યા પણ પીછહાલનો દેખાવ કર્યો; તે ખિચારને આમ કરતો જોઈને ખીન કુસ્તીખાને એને ઊઠવા દેવો કે કેમ એ જાણવા માટે રાજની સામે બેસું, પણ આ દૃશ્યથી ખૂબ તાનમાં આવી ગયેલા રાજએ તો ‘ મારો ! મારો ! મારો ! ’ એમ ખૂબ પાડી, અને પેલા અભાગિયાની ખોપરી નિર્દયપણે ચીરી નાખવામાં આવી. એને ન્યારે ત્યાંથી લઈ જવામાં આવ્યા ત્યારે એ સાવ ખિલાન હતો. એ જ દિવસે રાજએ વિજેતા મલ્લને ચારસો પાકડ કરતાં પણ વતારે હોંમતના હાર તથા રોકડ નાણું વહેંચ્યું હતું. (‘ માર્કસોર દ્રાધપ્લ એન્ડ કાર્ડસ, ’ ભાગ ૩, પૃ. ૪૮૦-૮૧)

આ પ્રકારનું વજ્રમુષ્ટિનું દ્વંદ્વયુદ્ધ વડોદરામાં પણ ઘણાં વર્ષ થયાં બંધ કરવામાં આવેલું છે.

‘ મહાપુરાણ ’

ગુજરાતમાં તેમજ પરપ્રાંતોમાં જ્યેષ્ઠીમલ્લોના ઇતિહાસનો આ પ્રમાણે યાવત્પ્રાપ્ય પરિચય કર્યા પછી આપણે ‘ મહાપુરાણ ’નું વિહંગાવલોકન કરીએ.

‘ મહાપુરાણ ’ એ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહાવિદ્યાવિષયક જે વિરલ ગ્રન્થો છે એમાંનો એક છે. એમાં કુલ આશરે ૧૮૦ પ્રલોકો હોઈ પંદર અધ્યાયમાં તે વહેંચાયેલો છે. એમાં દેલમાત્રનું તીર્થભાવે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, ત્યાંના આત્મણો અગ્નિહોત્રી મટી મલ્લો થયા એ કહ્યું છે, તથા અંતે જ્યેષ્ઠીમલ્લોનાં ગોત્રો પણ વર્ણવ્યાં છે એ જોતાં ગુજરાતના કોઈ જ્યેષ્ઠીમલ્લને હસ્તે એની રચના થઈ છે એમાં

થંકા રહેતી નથી. શિષ્યાઓના સંસ્કૃતની જેમ મહોનું સંસ્કૃત પણ અશુદ્ધિઓથી ભરેલું, 'ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે યર' એ સૂત્રને અનુસરનારું હતું એમ આ ગ્રંથ ઉપરથી જણાય છે. વળી આ ગ્રંથ વંશપરંપરાગત મહો માટે લખાયેલો છે, એટલે કેટલીક વસ્તુઓ તો સહજ સમજાય એવી ગણીને અખ્યાદત રાખવામાં આવી છે. આથી સામાન્ય સંસ્કૃતજ્ઞને આ ગ્રંથમાંની કેટલીક વાતો સમજવામાં કંઈક મુશ્કેલી નડે છે.

'મહાપુરાણ'નો રચનાકાળ નક્કી કરવાનું કાઠ સાધન નથી. પૂનાના ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યુટમાંથી તેની હાથપ્રત સં. ૧૭૩૧ માં લખેલી છે, એટલે ત્યાર પહેલાં તે રચાયેલું છે એ નિશ્ચિત છે. એમાં દેલમાલનું જે રીતે વર્ણન કરેલું છે એ જોતાં ગુજરાતમાં જ્યેષ્ઠી-મહોનો ઉન્નતિકાળ હતો ત્યારે. પાટણનું હિન્દુ રાજ્ય નાશ પામ્યું ત્યાર પહેલાં, તે રચાયું હોય એ અસંભવિત નથી.

'મહાપુરાણ'ની એક છાપેલી જૂની નકલ મને શ્રી. ઈશ્વરલાલ મણિલાલ દવે મારફત મળી હતી. એનું પૃકું શાંત્રી ગયેલું હોવાથી છપાવનાર કોણ છે એ જાણી શકાતું નથી. પણ પુસ્તકની અંદર આંધ્ર અને કર્ણાટકમાંથી વડોદરામાં આવીને વસેલાં જ્યેષ્ઠીમદ્ધ કુટુંબોનાં વંશવૃક્ષ છાયાં છે, એથી અનુમાન થાય છે કે દક્ષિણમાંથી વડોદરા આવીને રહેલા કોઈ જ્યેષ્ઠીમદ્ધે આ ગ્રંથ છપાવ્યો છે. એનો અર્થ એ થયો કે ગુજરાત તેમજ દક્ષિણ ભારતનાં જ્યેષ્ઠીમદ્ધોમાં આ ગ્રંથ એકસરખો માન્ય હતો.

આ ગ્રંથનો બાહ્યુદ્યવિશારદ કર્તા પ્રથમ અધ્યાયના પ્રારંભમાં નારાયણના ચાર બાહુઓની સ્તુતિ કરીને ગ્રંથનું મંગલાચરણ કરે છે. પછી નારદજી બ્રહ્મા પાસે વિસ્તારપૂર્વક મહાવિદ્યા સાંભળવાની ઇચ્છા કરે છે, એટલે જેના અભ્યાસથી મનુષ્ય સત્વર શત્રુજય—શત્રુઓને જીતનારો બને છે એવી મહાવિદ્યા તેઓ નારદને સંભળાવે છે.

શ્રીકૃષ્ણ અને અક્ષબદ્ર મથુરાથી દ્વારકા જતા હતા ત્યારે વિવિધ દેશો જેતાં તેઓ ધર્મારણ્યમાં, મોઢેરાની પાસે દેસમાલમાં આવી પહોંચ્યા. અનેક સરોવરો અને ઉપવનોથી સુશોભિત, અનેક દેવતાઓનાં મન્દિરોવાળું, યજ્ઞોના ધૂમથી છવાયેલું, સુન્દરીગણોથી ભરેલું અને વેદધ્વનિથી ગાછ રહેલું એ સ્થાન સત્યયુગમાં રત્ન નામથી ઓળખાતું હતું, ત્રેતામાં કનક અને દ્વાપરમાં મયૂરવ ખાત્ર કહેવાતું હતું તથા કલિયુગમાં દેવાલય-દેવમાલ કહેવાય છે. તેની પૂર્વે પવિત્ર જગતથી ભરેલું, સારસ અને હંસ વડે સેવાયેલું વૃદ્ધસર નામે તળાવ છે, અને પૂર્વદિશામાં પાત્રિની નામે મહાદેવીનું સ્થાનક છે. એ બન્નેની વચ્ચે અનેક તીર્થો આવેલાં છે. ત્રેતાયુગમાં રામ-અન્દ્રે અહીં રત્નન કરીને લોકસંગ્રહાર્થે યજ્ઞદાનાદિ ક્રિયાઓ કરી હતી. આ નગરની ચારે બજા મોટાં મોટાં દેવાલયો આવેલાં છે એ કારણથી તે દેવાલય-દેવમાલ કહેવાય છે. સપ્ત પુરીઓની જેમ આ નગરનો મહિમા પણ મોક્ષદાયક છે. એવા મયૂરવ ખાત્રની શોભા જોઈને શ્રીકૃષ્ણ અને અક્ષદેવ તેમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે એ નગરનાં સ્ત્રીપુરુષ અને બાળકોએ અહમહમિકાપૂર્વક તેમનું ભારે સ્વાગત કર્યું.

બીજા અધ્યાયમાં—નગરજનોનું આતિથ્ય માણતા શ્રીકૃષ્ણ અને અક્ષદેવ ત્યાં કેટલાક દિવસ સુધી રહ્યા. ત્યાં ગર્ગ યોત્રનો, વેદ-વેદાંગનો પારગામી અને કલાકૃશળ યોગેશ્વર નામે બ્રાહ્મણ યુવાન હતો, તે અક્ષબદ્ર સહિત કૃષ્ણની ભાવપૂર્વક આરાધના કરતો હતો. એને ભક્તિયુક્ત તેમજ શરીરસંપત્તિવાળો જોઈને કૃષ્ણે કહ્યું કે “કલિયુગમાં રાજ્યો મ્લેચ્છપ્રાય થઈ ગયા છે; તેઓ વૃત્તિલોપ કરશે અને ગોબ્રાહ્મણને પીડા આપશે; માટે તને હું મહાવિદ્યા આપું છું; જેથી વૃત્તિ કરવી નહિ પડે.” આ પછી જ્યેષ્ઠા, આંતરજ્યેષ્ઠા ગોપ અને ભવિષ્ય એ પ્રમાણે એકએકથી ઊતરતી કોટિના મહોત્સવ ગુણોનું વર્ણન શ્રીકૃષ્ણ કરે છે.

મલ્લોના વિભાગ પાડતી આ જ પરિભાષા સોમેશ્વરના ‘માનસો-
દ્ધાસ’માંના ‘મલ્લવિનોદ’ નામના પ્રકરણમાં પણ છે. એમાં કહ્યું છે
કે ન્યેષ્ઠિક મલ્લ ઉત્તમ છે, આંતરન્યેષ્ઠિક મધ્યમ છે, ગોવલ
કનિષ્ઠ છે. કાયા અને બળના ઊતરતાપણા અનુસાર આ વસ્તુ
સમજવાની છે. ત્રીસ વર્ષ સુધી મલ્લ ભવિષ્ય કહેવાય છે. ત્યારપછી
ત્રીસમા વર્ષ સુધી પ્રરુદ્ધ કહેવાય છે. ત્યારપછી ક્રમે ક્રમે ક્ષીણ થતો
તે મલ્લયુદ્ધ માટે અયોગ્ય ગણાય છે. બળ તથા મલ્લવિદ્યાના જ્ઞાનમાં
અતિઉત્તમ હોય તે ન્યેષ્ઠી અથવા ન્યેષ્ઠીમલ્લ કહેવાય છે. આ
વિષયમાં ન્યેષ્ઠીમલ્લથી અર્ધા ગુણવાળો તે આંતરન્યેષ્ઠિક, એનાથી
પણ ઊતરતો તે ગોવલ, અને સરલ આલ્યાવસ્થામાં રહેતો હોય
તે ભવિષ્ય કહેવાય છે.

ત્રીજા અધ્યાયમાં—અરિથસાર, માંસસાર, મેદસાર, અરિથ-
મેદસાર અને અરિથમાંસસાર એ પાંચાંગ-મલ્લનાં લક્ષણો આપ્યાં છે.

ચોથા અધ્યાયમાં—મજ, સિંહ, વૃષભ અને મૃગ એ ચાર
પ્રકારના મલ્લોનાં લક્ષણો આપ્યાં છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં—મલ્લકુરતીના જુદા જુદા લાગ-દાવ વર્ણવ્યા
છે તથા કેવા મનુષ્યોએ મલ્લશ્રમ કરવાથી દૂર રહેવું જોઈએ એ કહ્યું
છે. વળી અદ્યશ્રમ, અર્ધશ્રમ અને પૂર્ણશ્રમ એવા કસરતના મેદો
બતાવ્યા છે અને કેવા પ્રકારના મનુષ્યોને તે તે શ્રમ કેવો લાભ
આપે છે એ જણાવ્યું છે. ન્યેષ્ઠી, આંતરન્યેષ્ઠી અને ગોવલ એ ત્રણ
પ્રકારના મલ્લોએ પૂર્ણ શ્રમ કરવો એમ પુરાણકાર કહે છે. પૂર્ણ શ્રમના
લાભ વર્ણવીને પુરાણકાર કહે છે કે પૂર્ણ શ્રમ બાદ હાંડે પાણીએ સ્નાન
કરવું, સાકરમિશ્રિત દૂધ પીવું, દ્રાક્ષ ખાવી, શ્વેત વસ્ત્ર પહેરવાં,
ચંદન અને કપૂરનું વિલેપન કરવું તથા ઘઉં અને ગોળનું
ભોજન કરવું.

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં—મલ્લોને શ્રમથી થતા લાભ વર્ણવ્યા છે.
એનાથી રાખની કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે, ધન મળે છે અને સુખનેતો

આહારદારી અને દુર્જનોને દાહકારી યથા પ્રસરે છે. સર્વે ગુણો શ્રમથી વધે છે અને શ્રમ વિના નાશ પામે છે, માટે શ્રમ કરવો. માગસરથી ચૈત્ર માસ સુધી પૂર્ણ શ્રમ કરવો. ઠંડી ઋતુમાં પૂર્ણ શ્રમથી જઠરાગ્નિ વધે છે, જઠરાગ્નિ વધવાથી આહાર વધે છે, આહારથી બળ વધે છે અને બળથી પાંચી શ્રમ કરવાની શક્તિ વધે છે. વૈશાખથી અસાડ સુધી અર્ધશ્રમ કરવો, જેથી શરીરસ્વાસ્થ્ય ટકી રહે. આવણ અને બાદરવા માસમાં ઉષ્મા સહિત મેઘાડંબર હોય છે; એ સમયે અલ્પ શ્રમ જ કરવો. એ કરતાં અધિક શ્રમ કરવાથી ઊંઘ વધે છે. વર્ષા આસો અને કારતકમાં પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે; પિત્તથી જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે, અને આહાર ઘટે છે; માટે એ મહિનાઓમાં અલ્પ શ્રમ કરવો. અક્ષયનવમી—કારતક સુદ નોમ, અક્ષયતૃતીયા અને સૂર્યચંદ્રના મહાબળના દિવસોએ અનધ્યાય રાખવો એટલે કે કસરત કરવી નહિ.

એ પછી મર્દન અને સ્નાનના ગુણ વર્ણવ્યા છે અને આરોગ્ય-પ્રદ અને બલપ્રદ આહારનું નિરૂપણ કર્યું છે. એમાં માંસાહારના પણ ગુણ વર્ણવેલા છે એ નોંધપાત્ર છે.

સાતમા અધ્યાયમાં—રંગશ્રમ, સ્તંભશ્રમ, અબ્રમણિકાશ્રમ, શ્વાસપ્રેરણિકાભ્યાસ, સ્થાપિતશ્રમ, ઊહાપોહશ્રમ, ગોચિન્તક, લઘુ-મણિતક, પ્રમદાશ્રમ, આમર્દકીશ્રમ, સ્થાદનક, કુંડકર્ણિકાભ્યાસ, અન્યકૃતકરાશ્રમ, જલશ્રમ, પરનારોહણ, અને ભોજનોર્ધ્વશ્રમણિકા એ પ્રમાણે સોળ પ્રકારની કસરતોનું દ્વંદ્વમાં નિરૂપણ કર્યું છે.

આઠમા અધ્યાયમાં—રંગશ્રમ એટલે કે કુરતીના દાવ ફરી કંઠક વિસ્તારથી આપ્યા છે, અને સર્વ શ્રમોમાં રંગશ્રમ શ્રેષ્ઠ છે એમ કહ્યું છે. એ પછી ભીમસેની, નારાયણી, ચિત્રિણી અને મસૂણી એ ચાર પ્રકારની મર્દના—‘મસાજ’નાં લક્ષણ આપ્યાં છે, અને છેવટે કહ્યું છે કે વ્યાયામથી કફનો નાશ થાય છે, મર્દનથી વાતનો નાશ થાય છે, સ્નાનથી પિત્તનો નાશ થાય છે અને એ રીતે મલ્લો મહાબળવાન અને છે.

નવમા અધ્યાયમાં—વાત, પિત્ત અને કફના પ્રકોપનાં લક્ષણો તથા એ દૂર કરવા માટેનાં ઔષધો આપ્યાં છે.

દસમા અધ્યાયમાં—રંગમંડપના પ્રેક્ષકો તથા કુસ્તી કરનારા સરખેસરખા મલ્લો વિશે કેટલુંક સામાન્ય કહ્યા પછી મલ્લોએ રાખવા જોઈતા ત્રેવીસ પ્રકારના સંયમ ગણાવ્યા છે. જગતનાં પ્રાણીઓ વિંધ્યોને વશ બની દુઃખી થાય છે, માટે મલ્લોએ વિંધ્યોમાંથી પોતાની જાતને બચાવવી. અધ્યાત્મશુદ્ધ મલ્લ મન સહિત ઇન્દ્રિયોથી કદી પરાજિત થતો નથી.

અગિયારમા અધ્યાયમાં—શૂર અને બીરુના પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. એ પછી રંગમંડપ અને મલ્લયુદ્ધનું વર્ણન કર્યું છે. ‘ આવતી કાલે મલ્લયુદ્ધ છે ’ એમ કહીને સાંજે રાત્રીએ સર્વ સભાસદોને વિદાય આપવી. પછી સવારે માઠી મંગાવવી અને મલ્લયુદ્ધ માટે રંગભૂમિની તૈયારી કરવી. એકત્રીસ હાથ પહોળા અને એક હાથ ઊંડી વર્તુલાકાર રંગભૂમિ બનાવવી. જેમાં બીજા વાવવાનું હોય એવા ખેતરની જેમ તે અત્યંત દ્રામણ હોવી જોઈએ. જેમાં રાખ, કાંટા કે કાંકરા ન હોવા જોઈએ. જેમાં વિજયની પ્રાપ્તિ અર્થે શ્રીકૃષ્ણની સ્થાપના કરવી તથા બીજોડું પણ સ્થાપિત કરવું. ‘ આજે મલ્લયુદ્ધ થવાનું છે ’ એવો સાદો રાત્રીએ ઘેરઘેર પડાવવો. પછી મહાદેવી, કુમારી, અમાત્યો, વિદ્યાસિનીઓ તથા સર્વ ચતુર જનો સાથે ગોવિન્દની પૂજા કરી ઉપર્યુક્ત રંગમંડપમાં જઈ મલ્લયુદ્ધ જોવું. અહીં મલ્લયુદ્ધના વર્ણનમાં એક શ્લોકમાં, અગાઉ જોતો વારંવાર નિર્દેશ કરેલો છે તે ‘વજ્રમુદિ’ આયુધનો ઉલ્લેખ હોય એવી કલ્પના થાય છે. એ વિશે કંઈ વધુ સ્પષ્ટતા કરીએ કરી નથી—

કરાંગુલિષુ સંવેશ્ય સૂત્રગ્રંથિતમાયુધમ્ ।

તેન સૂત્રમયેનાથ જયમંત્રકૃતેન વા ॥

શત્રુભજ્ઞે ભવેન્મલ્લો જયશ્રીઃ પ્રાપ્યતેઽચિરાત્ ।

(શ્લોક ૪૬-૫૦)

અર્થાત્ દોરીથી આંગળીઓ ઉપર બાંધેલા આયુધ વડે મધ્ય શત્રુનો પરાજય કરીને એકદમ જયશ્રી પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

પછી પુરાણકાર કહે છે કે વિજયી મહાત્મા રાજાએ અલંકારો આપીને હાથી ઉપર બેસાડી વાજતેગાજતે નગરમાં ફેરવેલો. નગરની પ્રદક્ષિણા કર્યા બાદ સભામાં પાછા આવીને મહે હાથી ઉપરથી ઊતરી નારાયણને તથા વડીલોને નમસ્કાર કરીને, કરારદ્વેષનપૂર્વક રાજા પાસે આવી રાજાને, દેવીને અને સભાને પ્રણામ કરવાં.

આ પછી એસદ કલાઓનાં નામ આપ્યાં છે અને રાજા-સભામાં કેવાં કલાવિદ પાત્રો મહાયુદ્ધ જોવાને હાજર હોય છે એ કહ્યું છે.

સોમેશ્વરના ‘માનસોદ્ધાસ’માં સોળ સ્તંભવાળો રંગમંડપ કરવાનું કહ્યું છે. એમાં પશ્ચિમે દોઢ હાથ ઊંચી સમચોરસ વેદિકા કરવાનું, વેદિકાના અભિદોણમાં શ્રીકૃષ્ણની સ્થાપના કરવાનું તથા વેદિકાની આગળ દસ હાથ પહોળો, ત્રીસ હાથ લાંબો અને બે વેંત ઊંડો અખાંડો કરવાનું વિધાન છે (‘માનસોદ્ધાસ’, ભાગ ૨, પૃ. ૨૩૬-૨૭) એની તુલના ‘મહાપુરાણ’નાં ઉપર્યુક્ત વિધાનો સાથે કરવા જેવી છે.

મહાવિદ્વાના અધિષ્ઠાયક દેવ શ્રીકૃષ્ણનું રંગમંડપમાં સ્થાપન કરવાનું વિધાન ‘મહાપુરાણ’ તેમજ ‘માનસોદ્ધાસ’માં છે, પણ પછીના કાળના હિન્દુ કસરતખાનેના ઉપાસ્ય દેવ હનુમાનનો નામ-નિર્દેશ પણ એમાંથી એક ગ્રન્થમાં નથી એ વસ્તુ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

બારમા અધ્યાયમાં—ધરણિયાત, માયર (માયુર?), મારયુદ્ધ અને ધર્મયુદ્ધ એ ચાર પ્રકારનાં મહાયુદ્ધનાં લક્ષણ આપ્યાં છે.

તેરમા અધ્યાયમાં—સમ અને વિષમ મહાયુદ્ધો વર્ણવ્યાં છે. એમાં ગજ સાથે ગજનું, વૃષભ સાથે વૃષભનું, સિંહ સાથે સિંહનું, મૃગ સાથે મૃગનું, ગજ સાથે સિંહનું, સિંહ સાથે વૃષભનું, સિંહ

સાથે મૃગનું, ગજ સાથે મૃગનું, ગજ સાથે વૃષભનું અને વૃષભ સાથે મૃગનું યુદ્ધ નિરૂપ્યું છે.

ચૌદમા અધ્યાયમાં—અંગકસરતના કેટલાક વિજ્ઞાનવિશેષો અતિ સંક્ષેપમાં બતાવ્યા છે.

પંદરમા અધ્યાયમાં—દ્વજશ્રુતિ આવે છે. શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી મદ્ભવિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને સોમેશ્વરે એમાં એટલી નિપુણતા મેળવી કે કંસ રાજના મદ્ભોના પરાજય કરનાર બલભદ્રને પણ તેણે મદ્ભ-યુદ્ધમાં હરાવી દીધા. આ પછી સોમેશ્વરે શ્રીકૃષ્ણ સાથે આસ્થાલન કર્યું અને તેમના શરીરસંપર્કથી પોતાની જાતને પવિત્ર કરી. પછી સોમેશ્વરે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું કે “આપ જશો પછી અમારું પાલન કોણ કરશે?” એટલે શ્રીકૃષ્ણે લીંબડાના વૃક્ષમાંથી પોતાની યોગમાયા નિબજાવે પ્રકટ કરી તથા એ સ્થાનમાં—દેવમાલમાં સ્થાપિત કરી; અને કહ્યું કે “શ્રમ કરતાં, સંગ્રામમાં અને રંગભૂમિમાં સર્વ મદ્ભોએ આ દેવીનું સ્મરણ કરવું. એ દેવી સર્વ વિદ્યાથી તમારું રક્ષણ કરશે.” પછી ભગવાને મદ્ભોના કુળને માનારપદ સ્થાન આપવા માટે ગર્ગ, પિષ્પલાયન, ભાર્ગવ, આપસ્તંબ, ગૌતમ, તૈત્તિર, વાસિષ્ઠ, શાંડિલ્ય, ધૃતાશિ, ળાયાશિ, ભારદ્વાજ અને કાશ્યપ એ પ્રમાણે તેમનાં ચાર ગોત્રો સ્થિર કર્યાં. તે તે ગોત્રોની શાખાઓ પુરાણકારે આપી છે અને તે એકાદ એ અપવાદ સિવાય અત્યારે વિદ્યમાન શાખાઓને પૂરેપૂરી મળતી છે.

છેવટે આ ‘મદ્ભપુરાણ’ જ્યેષ્ઠીએને માટે કેટલું કથાણકારી છે એની દ્વજશ્રુતિ વિસ્તારપૂર્વક આપીને પુરાણકાર અન્યની સમાપ્તિ કરે છે.

*

જ્યેષ્ઠીમદ્ભ જ્ઞાતિના ઇતિહાસ અને એના જ્ઞાતિપુરાણ ‘મદ્ભ-પુરાણ’નો આ પરિચય ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું એક રસ-પ્રદ પ્રકરણ તાજું કરવામાં સહાયભૂત થશે એવી આશા છે.

